

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

На правах рукопису

Кафедра теорії і методики дошкільної освіти

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

ФОРМУВАННЯ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ
У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ЗАСОБАМИ НАРОДНОЇ
МАТЕМАТИКИ

Спеціальність: 012 Дошкільна освіта

Виконавець:

Гой Світлана Олександрівна,
студентка 62-2 МДО групи,
факультету дошкільної освіти

Науковий керівник:

Куліш Інна Дмитрівна,
канд. педагогічних наук, ст.викладач

Глухів - 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ	
1.1. Значення та сутність формування основ національної самосвідомості у дітей дошкільного віку.....	8
1.2. Формування основ національної самосвідомості у дошкільників як педагогічна проблема	20
1.3. Народна математика як засіб формування основ національної самосвідомості дошкільників.....	33
Висновок до розділу 1.....	45
РОЗДІЛ 2 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ЕЛЕМЕНТІВ НАРОДНОЇ МАТЕМАТИКИ НА ФОРМУВАННЯ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	
2.1. Методика і результати констатувального етапу експерименту....	48
2.2. Система роботи з формування національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку	67
2.3. Аналіз результатів дослідження.....	80
Висновок до розділу 2.....	94
ВИСНОВКИ.....	96
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	101
ДОДАТКИ.....	

ВСТУП

Становлення української держави неможливе без спрямування системи освіти на формування у молоді духовності, формування національної ідентичності, високого рівня розвитку всіх форм суспільної свідомості. З метою формування в молоді особистісних якостей громадянина серед основних пріоритетів освіти виокремлюють завдання розвитку національної свідомості. Основою формування національних цінностей особистості Державна Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді визначає морально світоглядні якості українського етносу, зокрема народної математики.

Сучасна етнокультурна ситуація в Україні далека від тієї, яка необхідна для повноцінного духовного та інтелектуального відродження народу. Діти не залучаються з раннього віку до культури та історії свого народу, бо не знаходяться під формуючим впливом україномовного середовища. Не використовують повною мірою своїх можливостей заклади освіти, хоча протягом останніх років і відбулися значні зрушення в суспільній дошкільній освіті.

Проблема формування національної самосвідомості, як одного з найважливіших компонентів самосвідомості особистості, розглядається в педагогічних (Г. Ващенко, О. Вишневський, В. Кононенко, В. Кузь, С. Русова, М. Стельмахович, В. Сухомлинський, К. Ушинський, Г. Філіпчук) та психологічних (І. Бех, В. Гамезо, Д. Ельконін, О. Кононко, Т. Кричківська, Г. Люблінська, В. Мухіна, Е. Петрова, Л. Орлова, В. Хотинець, І. Чеснокова) дослідженнях в галузі вивчення націй і національних відносин, національних особливостей самосвідомості, характеристик етнічної самосвідомості, міжетнічного сприйняття й розуміння людьми один одного, формування національного характеру і національної педагогіки.

В сучасній науковій літературі майже відсутні роботи, присвячені розвитку національної самосвідомості в процесі онтогенезу. Є лише

поодинокі публікації (Л. Артемова, А. Богуш, Л. Калуська, М. Лисенко, Т. Поніманська, М. Стельмахович), в яких розглядаються питання етнічних стереотипів у дітей, вікових особливостей національної самосвідомості школярів, міжетнічного сприйняття й розуміння підлітками один одного. Є також науково-методичні розробки за окремими компонентами проявів національної самосвідомості (ставлення дітей до Батьківщини, рідного краю, розуміння ними національної символіки тощо), проте цілісна картина її формування та вікової динаміки в цих роботах не простежується.

Недостатньо уваги в роботах з питань розвитку національної самосвідомості приділяється дошкільного віку. Так, на значенні дошкільного дитинства в процесі виховання особистості акцентує увагу автор Концепції особистісних цінностей, український вчений І. Бех, наголошуючи на тому, що саме в цей віковий період починають формуватися високі соціальні мотиви й благородні почуття. Разом з тим, дослідник підкреслює, що однією з головних умов ефективного виховання дошкільників є врахування їх вікових психофізіологічних особливостей.

О. Кононко у монографії «Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід)», досліджуючи психологічні механізми та педагогічні умови особистісного становлення дітей дошкільного віку, зокрема, велику увагу приділяє формуванню їх свідомості та самосвідомості. Вчена наголошує, що такі види діяльності дошкільника як самоспостереження, самоаналіз, самооцінювання, саморегуляція, які в цьому віці лише зароджуються, відіграють важливу роль в його особистісному становленні [41, с. 68].

Дошкільний вік, як відомо, являє собою такий період в становленні особистості, коли закладаються передумови громадянських якостей, розуміння інших людей, незалежно від їхнього соціального походження, національної приналежності, мови і віросповідання, а також інтенсивно формується самосвідомість дитини. Саме в дошкільному віці виховання дітей

з позиції національних духовно-моральних цінностей може запобігти можливому відчуженню дітей від вітчизняних і національних ідеалів.

Значні зміни в житті народу зумовлюють і зміни у виховній системі. Розбудова незалежної держави України потребує формування в підростаючого покоління національної свідомості, любові до своєї Вітчизни, до рідної, мови, до свого народу, його традицій, історії та культури. Важливим елементом здійснення концепції національного-патріотичного виховання молоді є виховання підростаючого покоління на народних традиціях та знаннях.

Історія розвитку народної математики досліджується педагогами, істориками, етнографами. Позитивний вплив на розвиток дитини дошкільного віку фольклору, народних ігор, народних пісень і танців та інших елементів культури українців відмічали Г. Ващенко, О. Духнович, С. Русова, В. Сухомлинський. Деякі аспекти проблеми знаходимо у дослідженнях і сучасних науковців – О. Богініч, А. Богуш [2], Е. Вільчковського, А. Вольчинського, К. Крутій, Н. Лисенко, Л. Плетеницької, Н. Труш. Питання про те, як у минулому народні знання з лічби і вимірювання використовувались для ознайомлення дітей з математичними поняттями, неодноразово порушувались науково-педагогічній літературі В. Бобініним, К. Щербиною, Л. Плетеницькою

Народна математика, на думку М. Грушевського, повинна використовуватися для виховання дітей з самого раннього віку.

Виховання дітей засобом народної математики вирішує відразу кілька виховних проблем виховання патріотизму, любові до рідного краю естетичного та морального виховання дітей, підготовки до самостійного життєвого вибору, творення й самотворення особистості, формування громадянської свідомості. Розпочинати цілеспрямоване виховання на народних традиціях необхідно з дитячого садка. Саме заклад дошкільної освіти повинен стати важливим етапом формування справжнього, національно-свідомого українця.

Виходячи з актуальності вищезначеного, було обрано тему магістерського дослідження «Формування основ національної самосвідомості у старших дошкільників засобами народної математики»

Мета дослідження –теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити вплив народної математики на процес формування основ національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку.

Об’єкт дослідження – процес формування основ національної самосвідомості дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження – елементи народної математики як засіб формування основ національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку.

Гіпотеза дослідження базується на припущенні, що формування основ національної самосвідомості у старших дошкільників буде успішним за умови використання елементів народної математики в освітньому процесі ЗДО.

Завдання дослідження.

1. Здійснити аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури з проблем формування основ національної самосвідомості у дітей.

2. Виявити рівні, схарактеризувати критерії та показники розвитку основ національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку.

3. Розробити систему роботи з формування основ національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку на засадах народної математики.

4. Розробити рекомендації щодо впровадження елементів народної математики в освітній процес ЗДО.

Для вирішення поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження**: теоретичні – аналіз наукової літератури з проблеми дослідження, систематизація та класифікація зібраної інформації, узагальнення отриманих даних; емпіричні – діагностика рівня розвитку основ національної свідомості у

дітей старшого дошкільного віку, спостереження, бесіди з дітьми, педагогічний експеримент.

Експериментально-педагогічна робота здійснювалася в три етапи.

На першому етапі (вересень-грудень 2019 р.) – здійснено аналіз психологічної, педагогічної, народознавчої літератури з проблеми дослідження, розроблено методику експериментальної роботи, проведено констатувальний експеримент.

На другому етапі (січень-квітень 2020 р.) – відбувався формувальний експеримент. Здійснювалася експериментальна перевірка ефективності методики формування основ національної свідомості у дітей старшого дошкільного віку на засадах ознайомлення з елементами народної математики.

На третьому етапі (травень- грудень 2020 р.) – проведено контрольний зріз, здійснено узагальнення й систематизацію наукової інформації, результатів дослідно-експериментальної роботи.

Експериментально-педагогічна робота проводилася в закладі дошкільної освіти №9 «Десняночка» м. Шостка.

Структура роботи. Магістерська робота складається: зі вступу, двох розділів, рекомендацій, висновків, списку використаної літератури (118 джерел), 10 додатків, 17 таблиць, 4 малюнків.

РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

1.1. Значення та сутність формування основ національної самосвідомості у дітей дошкільного віку

Сучасне суспільство характеризується зростанням національної самосвідомості, прагненням зрозуміти і пізнати історію, культуру свого народу. Особливо гостро постає питання глибокого і наукового обґрунтування національних чинників у вихованні дітей, бо збереження та відродження культурної спадщини починається зі свого краю і грає важливу роль у вихованні підростаючого покоління.

У Концепції гуманізації системи освіти, проголошеної державною національною програмою «Освіта. Україна XXI століття» йдеться про необхідність залучення дітей до загальнолюдських цінностей [51, с. 2]. Залучення дітей до народної культури є засобом формування у них патріотичних почуттів і розвитку духовності.

Національна самосвідомість або етнічна ідентичність, як усвідомлення своєї приналежності до певного етносу, формується у людини в перші роки її життя. Цей період є визначальним у становленні основ характеру і виробленні норм поведінки. Значний вплив на цей процес здійснює соціальне оточення.

Особливості формування національної свідомості особистості вивчали педагоги Г. Ващенко, В. Кононенко, В. Кузь, С. Русова, М. Стельмахович, В. Сухомлинський, К. Ушинський, науковці-психологи І. Бех, М. Боришевський, Д. Ельконін, І. Кон, О. Кононко, І. Чеснокова.

Велика увага в науковій літературі приділяється проблемі національної самосвідомості, як одного з найважливіших компонентів самосвідомості особистості. Ця проблема розглядається в філософських, історичних,

етнографічних та психологічних дослідженнях в руслі вивчення націй і національних відносин, національних особливостей самосвідомості, характеристик етнічної самосвідомості, міжетнічного сприйняття і розуміння людьми один одного, формування національного характеру (Л. Гумільов, Д. Лихачов, А. Дашдаміров, Ю. Бромлей, Г. Старовойтова, В. Філіппов, Е. Баграмі, І. Кон, М. Крюков, А. Леонтьєв, А. Карнишев, Р. Санжаєва).

Створення відповідних педагогічних умов для усвідомлення своєї національної приналежності дошкільниками – надзвичайно важливе завдання сучасної педагогіки, яке потребує спеціального дослідження. В. Сухомлинський у своїх наукових працях стверджував, що «душу» нації становлять історія, культура народу, його звичаї, обряди і традиції. Вчений писав: «Душа не може жити без святині. Щось для людини стає дорогим і непорушним, невикорінним і незнищеним» [107, с. 32].

У сучасній науці ведеться активна робота по вивченню проблеми залучення дітей дошкільного віку до своєї національної культури. Світова громадськість стурбована агресивним впливом масової культури і втрати представниками різних народів духовного зв'язку зі своїми національними культурами.

Найбільшої актуальності проблема залучення дітей до витоків української національної культури набуває коли мова йде про зміст уявлень дітей про те, що значить бути представником певної національності, якою мірою дошкільнята засвоюють культуру і розуміння її самобутності, а також які шляхи і засоби залучення дітей до національної культури свого народу використовують у ЗДО. У сучасній науці і практиці особливого значення приділяється ролі власної активності дитини в пізнанні навколишнього світу.

Джерелом активності дитини в значній мірі є предметне середовище. Дошкільна установа має можливість цілеспрямовано організувати середу розвитку, спрямовуючи активність дитини на пріоритетні для процесу виховання завдання. У сучасних програмах виховання і навчання предметному середовищу, яке оточує дошкільника, приділяється велика

увага, проте немає прямих вказівок на те, як використовувати його з метою формування національної самосвідомості.

Тому для початку необхідно визначити, що ж ми розуміємо під «самосвідомістю» і «національною самосвідомістю».

У зарубіжній психології можна виділити кілька напрямків в її дослідженні. Так, в рамках психоаналітичної концепції (З. Фрейд, К. Юнг та ін.) самосвідомість і свідомість виступають як певна сфера психіки, відмінна від несвідомої. За З. Фрейдом, свідомість і самосвідомість чітко не розмежовуються між собою і займають другорядне місце по відношенню до несвідомої сфери, яка, по суті, керує ними. Прихильники біхевіоризму (Б. Скіннер, Дж. Брунер), підкреслюючи вплив зовнішнього навколишнього середовища на психічну діяльність людини, взагалі усунули свідомість і самосвідомість із сфери психічного життя. Вони відмовилися від цих понять як ненаукових, звівши всю психічну діяльність до механічної реакції організму на зовнішні стимули.

У гуманістичній психології (К. Роджерс, А. Маслоу, Г. Олпорт, Р. Бернс та ін.) самосвідомість розглядається як центральний конструкт особистості, який позначається поняттям «Я-концепція». Слід зазначити, що зарубіжні вчені внесли значний внесок у дослідження структури і змісту цього психологічного феномену.

Вітчизняна психологія розглядає самосвідомість як особливу якісно своєрідну форму психічного, тісно пов'язуючи її зі свідомістю, але не ототожнюючи з останньою. При цьому виділилися три основні погляди на дослідження свідомості і самосвідомості.

Перший полягає у визнанні того, що самосвідомість існує у вигляді неясного відчуття власного існування [43]. В онтогенезі розвитку дитини домінує вплив свідомості (В. Бехтерев). Другий погляд (Л. Виготський, С. Рубінштейн) виражається в тому, що самосвідомість - це певний етап у розвитку свідомості, заздалегідь підготовлений розвитком довільних рухів, мови і зростанням самостійності особистості. Третій погляд, якого

дотримуємося і ми, розглядає самосвідомість як феномен, що виникає і розвивається одночасно із свідомістю, коли до відчуттів, які виникають під впливом зовнішніх предметів, «приєднуються» відчуття, викликані власною активністю організму (І. Сеченов).

Вивчаючи структуру самосвідомості, психологи виділяють різні компоненти: когнітивний, емоційний і вольовий (Г. Урунтаєва); самопереживання, самопізнання, рівень домагань і самооцінки (К. Платонов); усвідомлення власного «Я», власної системи соціально-моральних цінностей та окремих властивостей психіки (В. Мерлін); самопочуття, самопізнання, самооцінку, самокритичність, самоконтроль і саморегуляцію (Л. Олійник).

Ми в своїй роботі дотримуємося концепції І. Чеснокової, згідно з якою в структурі самосвідомості виділяються три компоненти: емоційно-ціннісне ставлення до себе, самопізнання і саморегуляцію поведінки особистості. Перший із зазначених компонентів являє собою процес отримання знань про свою особистість (через порівняння себе з іншими, проєкцію своїх якостей на інших, устремління уваги на іншого з постановкою себе на його місце) з поступовим ускладненням способів вивчення власного світу. В результаті спочатку складаються окремі сторони уявлення про своє «Я», а потім розуміння вимог суспільства і власних вимог до себе

Другий компонент - це емоційні переживання людини, що відображають різні рівні відношення до того, що він дізнається щодо самого себе. У процесі формування емоційно-ціннісного ставлення до себе відбувається усвідомлення цінності і сенсу власного ставлення до своєї особистості.

І, нарешті, третій компонент – це процес включення в поведінку результатів емоційно-ціннісного ставлення людини до своєї особистості. Зрілість даного компонента самосвідомості виражається в розширенні пізнавальної та емоційно-ціннісної сфер, появи власної оцінки поведінки, в адекватності усвідомлених поведінкових реакцій, вчинків і дій

Розглянуті структурні компоненти самосвідомості –самопізнання, емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе і саморегуляція поведінки виступають в глибокому внутрішньому єдності, створюючи тим самим єдність існування самосвідомості особистості.

Особливість розвитку самопізнання проявляється в тому, що дитина пізнає себе, починаючи з пізнання зовнішнього світу, інших людей, їх взаємовідносин і власних взаємин з іншими. Процес вивчення себе проходить у дитини ті ж стадії, що і пізнання людиною об'єктивного світу: від простого самовідчуття (спочатку чисто органічного) до самосприйняття, самопрезентації думок і понять про себе.

На початку свого розвитку самопізнання усвідомлюється лише як зовнішня сторона власних дій і вчинків. Відмежування дитиною себе від зовнішнього світу ще чітко не фіксуються. Співставляючи себе з іншими людьми і узагальнюючи те, від чого дитина відмежовується, сприяє виділенню власного «Я». Певним ступенем розвитку самопізнання дитини є виникнення у неї здатності самостійно пересуватися в просторі. Це стимулює розвиток нових форм взаємин з дорослими, поглиблює усвідомлення себе як самостійного суб'єкта. З виникненням і розвитком мови дитини сфера її взаємин з людьми значно розширюється.

Розвиток емоційно-ціннісного ставлення відбувається в залежності від емоційної сфери дитини і її емоційного досвіду в цілому. Спочатку емоції дитини ситуативні і неглибокі. Однак, поступово розширюючись, емоційна сфера починає більш адекватно відображати зв'язок окремих емоцій з предметами переживань; що призводить в кінцевому результаті до формування емоційно-ціннісного ставлення до своєї особистості. Оскільки ставлення більш інертно, ніж знання, воно поступово починає відставати у своєму розвитку від конкретних уявлень і знань, які постійно оновлюються. Настає такий період, коли афективна сторона перестає відповідати когнітивної, що призводить до певного конфлікту між ними, який дозволяється за допомогою виникнення нового змісту самосвідомості [23].

Здатність дитини до узагальнення власних переживань, на думку Л. Виготського, до 6-7 років досягає досить високого ступеня розвитку, що призводить до оформлення регулятивної функції самосвідомості. Ця психічна функція розвивається у взаємозв'язку з самопізнанням і емоційно-ціннісним ставленням і знаходить своє вираження у формуванні довільної поведінки дитини. Якщо на ранніх етапах розвитку довільна поведінка опосередковується через виконання дитиною ролі, то до 6-7 років вона намагатиметься регулювати свою поведінку через усвідомлення ставлення до себе і своїх можливостей. Довільна поведінка, заснована на усвідомленні своїх можливостей і включена у різні форми розумової діяльності, є ознакою регулятивної функції самосвідомості дитини.

Таким чином, в старшому дошкільному віці виникають всі передумови для розвитку національної самосвідомості, а саме: в сфері самопізнання відбувається накопичення знань про себе і свої можливості, виділяється власне «Я», розширюються межі відносин дитини з зовнішнім світом; в сфері самоствавлення значно збільшується коло спілкування, розширюється загальний емоційний досвід дитини і формується емоційно-ціннісне ставлення до себе; в сфері саморегуляції відбувається усвідомлення своїх можливостей, співвіднесення їх з умовами реалізації своїх дій, посилюється регулювання своєї поведінки через ставлення до себе і своїх можливостях, розвивається здатність планувати і виконувати дії у внутрішньому плані.

Одним з істотних ознак нації як засади цивільного є національна самосвідомість. Національною самосвідомістю багато в чому визначається статус нації як феномена історії в силу інтегративного (духовно-емоційного, інтелектуального) концентрату «духу народу».

Історично формується в процесі національного творення, шляхом усвідомлення представниками етносу свого походження і органічного зв'язку зі своїми культурними і національними коріннями, визнання самобутнього характеру рідної культури, мови, національних особливостей, менталітету і почуття загальнонаціональної солідарності [5].

В сутність національної психології намагалися проникнути ще вчені старовини, починаючи з Геродота і Тацита. Гіппократ фізичні і психологічні особливості різних націй і народів пояснював через специфіку їх географічного положення і кліматичних умов. Великий інтерес до вивчення національної психології став проявлятися в епоху капіталізму, коли на зміну старій національній замкнутості прийшов всебічний зв'язок і залежність націй одна від одної.

Проблема національної самосвідомості стала актуальною у вітчизняній психології і філософії останні 40 років. Термін «національна самосвідомість» з'явився як результат досліджень в галузі національної психології, яка існує у вигляді специфічних рис національного характеру, національних почуттів і настроїв, національних інтересів, орієнтації, традицій, звичок (Б. Поршнеєв, А. Дашдаміров, Н. Джанілдін). Дискусії про природу національної самосвідомості поживалися в 70-80-і роки серед таких вчених як: Ю. Бромлей, Ю. Арутюнян, Л. Дробижева, М. Куліченко.

Ю. Бромлей вказував, що під національною самосвідомістю необхідно розуміти комплекс уявлень національності про себе, інтереси, ціннісні орієнтації, установки по відношенню до інших національностей [13].

А. Уледов дає більш широке визначення національної самосвідомості. Він вважає, що національна самосвідомість проявляється як сукупність ідей, поглядів, почуттів, пов'язаних, по-перше, з самовизначенням національної спільності, усвідомленням свого місця серед інших національних спільнот, і, по-друге, з усвідомленням суспільно-політичних цінностей.

Л. Дробижева визначає національну самосвідомість як духовне утворення, що включає національні автостереотипи, уявлення про територію, культуру, мову, про історичне минуле, також емоційну складову – ставлення до культурних, історичних цінностей свого народу [35]. Визначальним в національній самосвідомості є національні інтереси, які стимулюють діяльність людей.

Національна самосвідомість, – зазначає А. Халасінський, польський вчений, - народжується не з безрефлексійної приналежності до свого племені в умовах, коли це рідне йому плем'я для індивіда є єдиною можливістю людського існування. Національна самосвідомість – це продукт соціальної рухливості, просторової і психологічної. Національна самосвідомість – це вже самосвідомість індивідів, що володіють автономної особистістю». Автономна особистість, тобто особистість, що володіє деяким набором цінностей, ідей і нормативних елементів, які не збігаються з наборами таких елементів у інших особистостей.

Якщо громада – в її ідеальному поданні у Теніса і Дюркгейма – це люди з однаковими цінностями та ідеями, що забезпечує їм єдність переживань і єдність реакції на порушення моральних норм, то нація – це утворення, що складається з автономних особистостей, які бачать світ до певної міри по різному. Тому від них годі чекати єдності реакцій [11].

З точки зору етнопсихології національна самосвідомість - усвідомлення людьми своєї приналежності до певної соціально-етнічної спільності і її положення в системі суспільних відносин [6].

У дослідженнях першої половини ХХ ст. розвиток наукових уявлень про сутність національної психології здійснювався під сильним впливом американської «етнопсихологічної школи» (А. Кардинер, Р. Лінтон, Е. Сепір, Р. Бенедикт, І. Холлоуелл), в рамках якої вивчалися особливості формування національного характеру, конкретні національно психологічні особливості представників різних народів і націй, формування особистості представника тієї чи іншої національної спільноти [12].

У західній науці національна самосвідомість ототожнювалася з етнічним, а у вітчизняній науці дані види самосвідомості диференціювалися окремо - відповідно в теорії етносу і теорії нації. Тому іноді в літературі ми можемо зустріти такі вирази як національна (етнічна) свідомість і етнічна (національна) самосвідомість.

Одним з перших в 20-і рр. ХХ ст. до цієї проблеми звернувся відомий американський дослідник А. Кребер, який констатував, що національна (етнічна) самосвідомість – це «по суті – почуття відмінності або єдності, відчуття межі між своєю групою (in-group) і тим, хто поза нею (out-group)». Однією з умов її виникнення вчений називав «родову свідомість», поява якої, в свою чергу, неможлива без наявності такого фактора, як мова.

Для представників культурно-історичного спрямування в етнології (Е. Сміт) характерним є розгляд етнічних (національних) спільнот і їх самосвідомість як результат історичного розвитку суспільства і його культури [8].

Поняття «національна самосвідомість» складається з двох слів. Розглянемо перше з них. Щоб правильно побудувати концепцію національної самосвідомості, необхідно перш за визначитися з поняттям «нація».

Людина – найскладніший організм в природі, який має певні біологічні потреби, функції, інстинкти і інші форми психіки. Однак людина ще й істота соціальна. Вона має розум, цілеспрямованість, здатний до продуктивної діяльності. Бісоціальний початок людини означає також, що його формування і становлення як людини відбувається тільки в співтоваристві собі подібних людей. Потреба людини у виживанні, самовизначенні, прагнення знайти своє місце в численному людському колективі привели до складання так званої структури групової ієрархії[1].

Етнос (від гр. Ethnos – плем'я, народ) – стійке співтовариство людей, яке історично склалося на певній території і характеризується спільністю мови, побуту, культури, рис психіки і свідомості, відображених в єдиній назві і поданні про спільність походження.

Основні історичні форми етносу: плем'я – тип етнічної спільності і соціальної організації людей докласового суспільства; Народність – економічна, мовна, територіальна та культурна спільність людей, поява якої пов'язана зі становленням державності; нація (від лат. Natio – плем'я, народ) – це найвищий ступінь самоорганізації етносу, закономірний підсумок

розвитку консолідаційних процесів, який виявляється в кодифікації мови, професійної, художній культурі, засобах масової інформації, розширенні писемності на масовому рівні, вироблення національної самосвідомості, його значне поширення і засвоєнні. Також нація трактується як громадянська спільність окремо взятої держави.

Д. Андерсон стверджує, що будь-яка спільність, якщо вона не базується на безпосередніх міжособистісних контактах, уявна. Різні спільності подібного роду розрізняються способами, якими вони уявляються. Відмітна особливість нації в тому, що вона уявляється як обмежена і суверенна [27].

До початку ХХ в. в Росії з'явився ряд самостійних наукових досліджень (В. Івановський, П. Ковалевський, В. Мавродін), в яких національна самосвідомість трактується як самосвідомість народу, народності чи нації, єдності їхніх інтересів і психічного складу.

Значущим етапом у вивченні національної самосвідомості стала дискусія з теорії етносу і теорії нації (60-70 рр.). У матеріалах дискусії (В. Козлов., П. Кушнер, К. Чистов та ін.) виявилися різні підходи до вирішення даної проблеми: вчені, які дотримуються так званого функціонально-дослідного підходу, приділяли основну увагу емпіричному вивченню психологічних особливостей представників різних національних спільнот, формулюючи на основі отриманих висновків конкретні теоретичні і методологічні положення (Ю. Бромлей, С. Корольов, Г. Кцоєв). Прихильники іншого підходу (теоретико-аналітичного) вивчали дане питання з точки зору теоретичного рівня пізнання суспільних явищ (С. Арутюнов, Л. Дробіжева, А. Дашдаміров і ін.).

Проблема національної самосвідомості актуальна і в сучасній науковій думці. Український дослідник В. Борисов, визначає її як, усвідомлення себе об'єктом національного світу: погляд на себе не тільки з позиції етносу, а і національного світу, по-друге, усвідомлення себе суб'єктом національного світу: формування образу «я» – національного суб'єкта, уявлення про себе як

про активного учасника взаємин і взаємодій з національним світом, усвідомлення себе національною індивідуальністю» [24, с.64].

Говорячи про структуру національної самосвідомості Й. Боришевський виділяє наступні її складові. По-перше, це самооцінка, яка виступає судженням людини про міру наявності в неї якостей, властивостей у співвіднесенні з системою національних цінностей тієї спільноти, з якою суб'єкт самооцінки себе ідентифікує [13]. По-друге, це домагання – настанова людини на вибір особисто значущих цілей, що визначаються системою національних цінностей. Третьою складовою структури національної самосвідомості є соціально-психологічні очікування, які виражаються в уявленнях людини про те, як оцінюють її оточуючі, щодо міри наявності у неї певних національних цінностей. Насамкінець – «Образ-Я», який є високого рівня узагальненням уявлення особистості про себе як носія певних національних цінностей [25, с.14 – 15].

Аналізуючи структуру національної самосвідомості, звертаємо увагу, що ключове місце в ній посідають національні цінності, які визначаються своєрідним еталоном, стосовно якого здійснюється ідентифікація особистості, як суб'єкта національного світу.

Однією з визначальних цінностей кожної нації, зокрема це повною мірою стосується і українців, є мова. Вона є не просто засобом спілкування, а насамперед важливим способом світобачення, складовою менталітету нації, вона містить надіндивідуальні компоненти масової свідомості, що визначається традиціями і культурою та транслюється з покоління в покоління. Мова обумовлює національну специфіку, через неї відбувається засвоєння культури і передача духовних цінностей.

Оволодіння дітьми мовою свого народу та формування поваги до неї є надзвичайно важливим фактором в процесі національного виховання та формування національної самосвідомості особистості. Мовне середовище ростить і живить індивіда, визначає його мислення і культуру, відтак – формує особистість. З цього приводу мудро зауважив І. Огієнко, що дитина,

вихована нерідною мовою, ніколи не буде для свого народу національно сильною і морально міцною [81, с.140].

Саме українські національні цінності є підґрунтям всього виховного процесу, вони мають визначати основні напрями педагогічного впливу в сенсі формування особистості українця-патріота. Зокрема, «...як опору, яка не зрадить» оцінював національні почуття видатний український педагог К.Ушинський. Він вважав, що саме вони мають лежати в основі виховання. , «Як немає людини без самолюбства, так немає людини без любові до Батьківщини, і ця любов дає вихованню надійний ключ до серця людини і могутню опору для боротьби з її поганими природними, особистими, сімейними і родовими нахилами» – писав він [112, с.120].

Аналіз цих досліджень послужив для нас підставою зробити припущення, що національна самосвідомість дітей старшого дошкільного віку знаходиться в стадії становлення і виділити наступні її змістовні компоненти: національну ідентифікацію, національні стереотипи, усвідомлення спільності історичної минувшини, територіальної і державної спільності, культурних цінностей.

Формування національної самосвідомості є процесом тривалим. Він розпочинається з періоду дошкільного дитинства, коли формуються основи особистості людини, її світогляду, і проходить ряд етапів, в ході яких відбувається формування різних за складністю уявлень та переконань, що в кінцевому результаті формують у людини відчуття належності до певної нації, самоповагу, національну гордість.

На етапі дошкільного віку ми можемо говорити про необхідність формування першооснови національної самосвідомості. Під нею Д. Ельконін розуміє «найелементарніші прояви в дитячій діяльності усвідомлення себе представниками українського народу, гордості за це, самоповаги до себе як українців, ставлення дітей до українських національних цінностей (української мови, культури, національної символіки) та усвідомлення ними їх важливості [123]. Ці дії мають обов'язково бути підкріплені певним

комплексом знань та умінь дітей. Зокрема, знань, що стосуються національної культури (традицій, обрядів, фольклору), історичного минулого народу, мови тощо.

Одним з головних засобів на шляху формування українця-патріота, існування якого є запорукою існування нації, а відтак – незалежної України є система виховання, що має національний характер [3].

1.2. Особливості формування основ національної самосвідомості у дітей дошкільного віку як педагогічна проблема

Звернення до проблематики етнічної самосвідомості визначається тим, що саме вона виступає основою формування культури міжнаціональних відносин. Крім того, розвиток національної освіти є джерелом, резервом, умовою, формою і засобом розвитку національної культури. Національна самосвідомість є одним із значущих ознак етносу і істотним фактором, який впливає на національні процеси, що відбуваються в суспільстві, обумовлюючи головний вектор його розвитку.

Рівень розвитку етнічної самосвідомості народів в значній мірі визначає соціально-політичну і етнопсихологічну атмосферу суспільства в цілому.

У все, що відбувається, неминуче залучені діти. Ідея виховання особистості, яке здійснюється на всіх етапах її розвитку відображена в державних документах, регулюючих функціонування системи освіти, дошкільної зокрема. Так, у Державній національній програмі «Освіта. Україна ХХІ століття» зазначено, що реформування освіти, її докорінна перебудова мають стати основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні [51]. Тому формування національної

свідомості слід починати з дошкільного віку, що є сенситивним для формування моральних, етичних і психологічних основ особистості.

У «Концепції безперервної системи національного виховання» визначено основні завдання виховання.

1. Національне виховання має здійснюватись в контексті рідної культури, традицій і мови.

2. Підвищення престижу української мови.

3. Національна основа є фундаментом формування творчої індивідуальності.

Принципи, що забезпечать формування національно свідомого покоління, визначені у концепції безперервної системи національного виховання:

– принцип етнізації – орієнтує педагогів на наповнення виховання національним змістом, спрямованим на формування самосвідомості громадянина, відтворення в дітях менталітету свого народу, увічнення в підростаючих поколіннях специфічного, що є в кожній нації, виховання дітей як типових носіїв національної культури, продовжувачів справи батьків;

– принцип природовідповідності – передбачає врахування вікових та індивідуальних особливостей дітей, їх анатомічних, фізіологічних, психологічних та національних особливостей;

– принцип безперервності – орієнтує на досягнення цілісності й наступності у вихованні, перетворення його на процес, що триває впродовж всього життя людини;

– принцип культуровідповідності –реалізує органічний зв'язок з історією народу, культурними і побутовими традиціями, народною творчістю, забезпечення духовної єдності і спадкоємності поколінь;

– принцип народності – визначає єдність загальнолюдського і національного у навчально-виховному процесі ЗДО.

Зазначений вище документ, розроблений українськими вченими, ґрунтується на постулатах педагогіки, психології, суспільних наук, а також

враховує потреби сучасного розвитку українського суспільства й досвід зарубіжних країн, становить підґрунтя для визначення головних напрямків розвитку освіти, зокрема – дошкільної.

Так, у змістовій лінії «Я психічне» «Базового компонента дошкільної освіти» в розділі «Розвиток самосвідомості» увага акцентується на необхідності формування в дітей розуміння національної приналежності, належності до роду, своєї родини, її традицій і звичаїв, відчуття гордості за свій народ [3, с.17].

Позитивним вбачається той факт, що в державних документах та наукових розробках провідних українських вчених-педагогів Л. Артемової, А. Богуш, Л. Калуської, Н. Лисенко, Т. Поніманської та М. Стельмаховича наголошується, що національно свідомий громадянин має формуватися саме з дошкільного дитинства, коли закладаються основи особистості. Поділяючи це твердження, вважаємо, що виховання національної самосвідомості – справа складна й вимагає цілеспрямованої, кропіткої праці, яка повинна плануватись на всіх етапах вікового розвитку дитини. Вона має носити комплексний і послідовний характер. Змістом цієї праці є формування в дитини комплексу особистісних якостей, рис характеру, знань і умінь, що традиційно визначали представників української нації. Їх наші предки з гордістю несли крізь віки, зберігаючи цим визначальні компоненти нації і не даючи зникнути їй зі світового політичного та культурного простору.

Питання про значення дитинства в процесі становлення особистості завжди перебувало в центрі уваги дослідників. На виключно важливу роль цього періоду звертає увагу відомий психолог С. Лур'є. Зазначаючи, що «...питання спадкоємності між досвідом дитинства й дорослою особистістю є головним в психологічній антропології», тим самим наголошуючи саме на дитячих витоках становлення національно свідомою особистістю [82, с. 364].

Подібні висновки зустрічаємо і в працях І. Беха, що наголошував на тому, що виховання особистості починається з перших років життя дитини,

оскільки дошкільний вік є найбільш сприятливим для формування високих соціальних мотивів і благородних почуттів.

На особливому значенні дошкільного віку для формування основ національної свідомості наголошує також О. Кононко, яка стверджує, що закладання ціннісного фундаменту виникнення та становлення особистості, формування первинних світоглядних уявлень починається саме у дошкільні роки [51].

У наукових доробках Г. Бреслава, Л. Долинської, Т. Кричковської, В. Мухіної, З. Огороднійчука, О. Скрипченко та ін. обгрунтовано думку про те, що у старшому дошкільному віці дитина має високий рівень розумового розвитку, а також великі пізнавальні резерви. Цей вік надзвичайно важливий з огляду тих змін, які відбуваються в розвитку дитини. Так саме в дошкільному дитинстві завершується процес оволодіння мовою, яка стає засобом спілкування й мислення дитини, а до кінця дошкільного віку завершується процес фонематичного розвитку. Мовленнєвий розвиток дозволяє дитині перейти до контекстної мови, що дає змогу переповісти прочитане, описати побачене, передати свої враження.

Проведений аналіз особливостей вікового розвитку дозволяє зробити припущення про те, що в старшому дошкільному віці можливо початок розвитку національної самосвідомості. Підставою для такого припущення послужив аналіз особливостей розвитку процесів, які характеризують розвиток самосвідомості в дошкільному віці. А саме:

- у сфері самопізнання відбувається накопичення знань про себе і свої можливості; в результаті зіставлення себе з іншими і узагальнення того, від чого відмежовується дитина виділяється його «Я»; розширюються межі відносин дитини з зовнішнім світом на основі розвитку мовлення;

- у сфері самоствавлення значно збільшується коло спілкування, розширюється загальний емоційний досвід дитини, на основі чого формується емоційно-ціннісне ставлення до себе;

– у сфері саморегуляції відбувається усвідомлення своїх можливостей, у тому числі різних форм розумової роботи, і співвіднесення їх з умовами реалізації своїх дій, регулювання своєї поведінки через ставлення до себе і своїх можливостей; здатність планувати і виконувати дію у внутрішньому плані, про себе.

У дослідженнях Л. Виготського доведено, що до 6-7 років власні переживання дитини досягають вищого ступеня розвитку, особливо по відношенню до власної поведінки, у взаєминах з іншими людьми. Цей факт створює умови для розвитку всіх компонентів самосвідомості дитини дошкільного віку.

Разом з тим відомо, що ключ до розвитку дитини лежить в сфері організації її діяльності, основними формами якої є навчання і виховання. Тому побудова процесу навчання і виховання дошкільників з врахуванням їх вікових і індивідуальних особливостей забезпечать ефективний розвиток особистості дитини.

Чисельні психолого-педагогічні дослідження М. Поддякова доводять, що діти старшого дошкільного віку успішно пізнають і усвідомлюють не лише зовнішні властивості предметів і явищ, а й внутрішні, суттєві зв'язки й відношення, що, на нашу думку, важливо для формування у них такого складеного феномену як національна свідомість [84].

Саме в дітей 5-7-річного віку накопичується достатньо великий багаж знань, який інтенсивно продовжує поповнюватися. Дитина 5-6 років уже здатна запам'ятати інформацію цілеспрямовано. Вона розрізняє весь спектр людських емоцій, у неї проявляються стійкі почуття й ставлення. Формуються «вищі почуття»: інтелектуальні, моральні, естетичні. Г. Широкова до інтелектуальних відносять цікавість, допитливість, почуття гумору, здивування; до естетичних – почуття прекрасного та героїчного; до моральних – почуття гордості, сорому та дружби [120]. Звичайно, без появи та утвердження в дитини цих почуттів важко говорити про можливість

розвитку у неї патріотичних почуттів, поваги до українських національних традицій, гордості за історичне минуле нашого тощо.

Одним з перших концепцію розвитку у дитини усвідомлення приналежності до національної групи розробив Ж. Піаже [69, с. 117]

У дослідженні 1951 року розвиток етнічної ідентичності швейцарський вчений розглядав, перш за все, як створення когнітивних моделей, результатом впровадження яких є виникнення етнічних почуттів. Ж. Піаже виділяв три етапи в розвитку етнічної ідентичності: в 6-7 років дитина набуває перші – фрагментарні і несистематичні – знання про свою етнічну приналежність; в 8-9 років дитина вже чітко ідентифікує себе зі своєю етнічною групою, усвідомлює підстави ідентифікації - національність батьків, місце проживання, рідна мова; в молодшому підлітковому віці (10-11 років) етнічна ідентичність формується в повному обсязі (виділяються особливості різних народів, відокремлюється унікальність історії, специфіка традиційної побутової культури [8, с. 96].

Зіставлення зовнішнього вигляду включає в себе наступні характеристики: антропологічну (фізичний вигляд), функціональну (голос, міміка, жести), соціальну (одяг).

Антропологічні ознаки можуть широко варіюватися, в них виділяється найбільш загальне, і, отже, етнодиференціююче. Інтерпретація зовнішнього вигляду людини пов'язується з думкою про характерні національні риси.

Етнодиференціюючі ознаки служать і як етноінтегруючі. Подібність тих чи інших ознак на рівні буденної свідомості розглядається як результат і вираження спільності спорідненості, однією з найголовніших форм усвідомлення внутрішньоетнічної єдності.

Таким чином, етнічна ідентичність як усвідомлення подібності з етнічною спільнотою є ключовим моментом функціонування етнічної самосвідомості.

Як показують дослідження педагогів (Л. Артемової, Т. Поніманскої) і психологів (І. Беха, О. Кононко) становлення національної самосвідомості

проходить кілька етапів. Початковий етап припадає на дошкільний і молодший шкільний вік (5-7 років). Для нього характерні ще нечітке усвідомлення дітьми спільності з людьми своєї національності, невмотивований вибір своєї етнічної приналежності, слабкі етнічні знання.

Російська дослідниця І. Чеснокова теж виділяє ряд етапів у формуванні національної свідомості. На її думку, кожна стадія має свою специфіку і властиву для даного рівня своєрідність можливостей пізнання себе, здатності до самооцінки й саморегулювання діяльності та поведінки» [119, с.41].

Серед українських вчених теорія поетапності формування національної свідомості та самосвідомості отримала розвиток в дослідженнях О.Вишневського, який в цьому процесі виділяє три основних етапи.

Перший етап – етап етнічного самоусвідомлення. Етнізація дитини, а пізніше учня, починається з раннього віку в сім'ї, у процесі формування культури родини, сім'ї, села, міста.

Другий етап – усвідомлення дитиною себе як частини нації. Він охоплює підлітковий вік. Особливо важливим на цьому етапі вважається формування почуття національної гідності.

Третій етап, за О. Вишневським – виховується почуття патріотизму і націоналізму, формується турботливе ставлення до національно-культурних цінностей інших народів, прищеплюється почуття національної толерантності.

Формування національної самоідентифікації відбувається за принципом: «Я такий же, як оточуючі». У соціальному відношенні цей період є вирішальним для дитини.

Розвивається в цей час «почуття творення» (здатності виготовляти спільно з іншими людьми (дітьми та дорослими) окремі речі і предмети культури), воно підтримує в кожній дитині відчуття компетентності, тобто вільне застосування своїх вмінь і інтелекту у корисній діяльності свого народу. Саме в цей час соціальне оточення стає значущим для дитини, оскільки визначає її особисту соціальну роль у суспільстві.

Отже, у процесі присвоєння соціальної ролі відбувається формування змістових компонентів національної самосвідомості. До них відносяться: відчуття єдиної Батьківщини; спільність походження зі своїм народом; наявність родинних зв'язків; вживання рідної мови; ставлення до історичних традицій, до матеріальної та духовної культури народу [9].

Діти старшого дошкільного віку у своїй поведінці починають керуватися моральними нормами, переживати гордості за певні вчинки, усвідомлювати суспільні цінності, пишатися професійними успіхами своїх батьків, їх місцем в суспільстві [19]. Згідно твердження Г. Бреслава, до кінця старшого дошкільного віку у дітей з'являється прагнення до найбільш послідовного відтворення норм поведінки дорослих [14, с.35]. Зауважимо, що саме гордість за батьків, свій народ, націю є вихідною точкою формування гордості дитини тим, що вона є представником цієї сім'ї, народу, нації.

Особливе значення, за В. Мухіною, в розвитку мотивів поведінки дітей дошкільного віку мають моральні чинники, які відображають їх ставлення до інших людей. Дитина починає розуміти необхідність виконання моральних норм як у власній поведінці, так і в оцінці нею вчинків літературних персонажів (казкових героїв, персонажів пісень, легенд тощо) [72].

Як справедливо зазначає О. Кононко, у старшого дошкільника «образ-Я» є більш-менш стійким особистісним утворенням. Дитина здатна усвідомлювати себе і місце, яке вона займає у житті, усвідомлювати своє соціальне «Я» [50, с. 171].

Т. Поніманська характеризує дошкільне дитинство так: «Перші шість-сім років життя – період найбільш стрімкого розвитку, коли зміни у фізичному і психічному розвитку дитини можна назвати грандіозними. За цей час дитина з беспорядної істоти перетворюється на свідому людину, в якій є все, що у подальшому житті лише розвивається і вдосконалюється. У народі кажуть, що людина двічі живе на світі: перший раз у дитинстві, другий – у спогадах про нього» [60, с. 79]. Звертаємо увагу на те, що переважна більшість вчених-психологів аргументовано доводить, що на

кінець дошкільного дитинства (саме старший дошкільний вік) дитина перетворюється у свідому людину, здатну опанувати складний пізнавальний матеріал, усвідомлювати себе й своє місце в суспільстві. Фактично можемо говорити про активний розвиток її свідомості та самосвідомості [85]. На її думку, хоча «...життєдіяльність дитини як цілісний процес її самоздійснення, як система цілей, засобів їх досягнення, цінностей, ідеалів» здійснюється поки що в елементарних формах, саме в цей час у свідомості дитини формується таке явище як світовідчуття, в якому «...суб'єктивна сторона життя в єдності своїх компонентів стає для дошкільника предметом пізнання, переживання, осмислення» [86, с.170].

Згідно висновків О. Кононко, самопізнання та самоствердження є невід'ємними складовими процесу становлення дошкільника як соціальної істоти, як особистості, що виникають під впливом оцінних ставлень близьких дорослих. На її думку, в цьому процесі на перший план виступає саме емоційний компонент, який характеризує міру інтересу, силу бажань дитини, він виражається у поведінці. «Переживання дитини дошкільного віку, без сумніву, є рушійною силою розвитку її особистості» [49, с. 170].

Отже, у старшому дошкільному віці, відбувається формування основних рис характеру, що є основою для формування основ свідомості й самосвідомості, вважаємо, що цей вік має виключну вагу для формування тих основ, на яких в майбутньому буде ґрунтуватися розвиток національної свідомості.

У дослідженнях Л. Калуської визначено, що національне виховання слід починати з перших днів життя дитини, коли вона вбирає той національний і соціальний дух, який формує типові особистісні риси і якості, властиві саме їй, а не іншому народові» [53].

На думку М. Фіцули, діти від самого народження повинні «купатися» в рідній народній стихії, оволодівати своєю мовою та засвоювати духовно-культурні традиції свого народу [115, с.12]. Справедливість даного міркування підтверджує досвід зарубіжних країн, де вже давно дійшли

розуміння, що держава може будуватися лише на міцній національній основі, фундаментом якої може бути лише національна самосвідомість громадян країни.

На цьому ж наголошує і Л. Калуська: «Як зробити, щоб наші діти не змаліли духовно, щоб не виростали, як оте перекотиполе, без роду і племені, байдужими до рідної землі, до краю, свого коріння, щоб вміли берегти кращі традиції минулого. А починати потрібно з дошкільного віку, коли дитина пізнає навколишній світ» [53, с. 3].

На думку фахівців, виховний вплив, втрачений на цьому етапі, надолужити не можливо. Для залучення дошкільнят до активної творчої й пізнавальної діяльності в різних формах потрібен синтез методів народної педагогіки й новітніх світових досягнень у галузі психології та педагогіки. Естетичний та емоційний розвиток дитини має здійснюватись, насамперед, засобами народного мистецтва та різноманітних видів усної народної творчості. Школа повинна бути спадкоємно пов'язаною з материнською школою, дитячим садком [81].

О. Вишневський впевнено доводить, що процес національного виховання може бути плідним, по-перше, лише за умови здійснення його протягом всього становлення особистості, а, по-друге, розпочинати цілеспрямований виховний вплив потрібно з раннього дитинства.

На етапі етнізації свідомості формується повага до національних цінностей, розвивається інтерес до них, дитина починає підсвідомо відчувати свою близькість до свого національного світу, формується те, що Г. Ващенко називав «стихійним патріотизмом», який, на його думку, є неусвідомленою любов'ю до «...рідної природи, своїх земляків, рідних звичаїв, традицій, рідної мови. В основі його лежать, в першу чергу, навички. Людина, живучи довго серед певного оточення, так зживається з ним, що воно стає ніби частиною її» [29, с. 67].

Згідно висновків В. Борисова, висока інтенсивність розвитку всіх психічних функцій у дошкільному віці дозволяє особливо ефективно

здійснювати педагогічні впливи і цим успішно вирішувати завдання гармонійного розвитку дитини. Сім'я разом з суспільним вихованням має забезпечувати Повноцінний і всебічний розвиток дитини на засадах національної культури і духовності повинен забезпечуватися в першу чергу у сім'ї [12].

На старший дошкільний вік припадає початок етнічної культуризації дитячої діяльності. Прилучення до народних традицій розвиває у дітей почуття родинної причетності до етнічного світу. Світ для людини в народному мистецтві є єдиним цілим, що відповідає світогляду дитини дошкільного віку, яка сприймає світ та себе в цьому світі як щось неподільне, цілісне, єдине і тому одне одному рідне та необхідне [11, с.142 – 143].

За умови здійснення чітко організованої діяльності педагога можна в ранньому віці виховати необхідні для кожної людини базові риси характеру, що стануть канвою його духовного складу, на якій прокладається життєвий індивідуальний шлях особистості [21, с. 79].

Сучасні дослідження в галузях вікової психології та педагогіки аргументовано доводять важливість саме цього віку в процесі становлення національної свідомості та самосвідомості. Звернемося до народного досвіду, того, що пройшов перевірку життям, а відтак, довів свою справедливість. При цьому виходимо зі справедливості тези, що «...майбутнє залежить від минулого, що бере свій початок у надрах століть, у глибоких і багатих прошарках життєвої мудрості» [70, с. 52]. Фактично, ми говоримо про використання надбань народної педагогіки, основу якої складають духовна культура народу, давні звичаї й традиції, соціально-етичні норми, що регулювали суспільні відносини. Принагідно слід зазначити, що ще в ХІХ ст. українські педагоги та прогресивні діячі (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, О. Духнович, К. Ушинський та ін.) дійшли висновку, що опору науковій педагогіці треба шукати саме в народній педагогіці, у виховному досвіді й мудрості народу і на цій основі будувати теорію освіти і виховання [191].

Стосовно питання, коли потрібно починати виховання дитини, в народній педагогіці були майже єдині погляди. В. Кузь наголошував, що здавна відомим є вислів: «Коли дитину не навчили в пелюшках, то не навчите в подушках», «Звички трирічної дитини помітні у вісімдесятирічній людини», «Від п'ятирічної до дорослої людини один крок, а від новонародженої до п'ятирічної – величезна відстань» [58; с.74 – 75].

Народна педагогіка споконвіку використовувала систему виховання, яка забезпечувала передачу культурних надбань від покоління до покоління. Вона була запорукою збереження самого народу, його традицій та звичаїв. На думку російського дослідника Г. Волкова, «...народна культура виховання є основою будь-якої культури. Жодне національне відродження, жодне відтворення прогресивних народних традицій неможливе без приведення в дію давніх традицій виховання, народної педагогіки». Вчений, аналізуючи основні властивості народної педагогіки (етнопедагогіки), вказує, що це, насамперед, педагогіка національного порятунку. Завдяки їй депортовані народи, незважаючи на жорстоку антинаціональну політику, дискримінацію, геноцид, змогли вижити, зберігши свою мову, звичаї, традиції виховання [39, с. 3].

Аналіз виховних надбань народної педагогіки доводить, що чи не головним їх завданням було виховання національної гідності, яка розглядалася як «...фундамент морального удосконалення особистості». Як відзначає Г. Волков, «...відчуття національної гідності передбачало засудження поведінки, що ганьбить націю, що сприяло вихованню відповідальності перед рідним народом за своє добре ім'я, а перед іншими народами – за добре ім'я свого народу» [39, с.5 0].

Педагогіка, вироблена самим народом в ході його етногенезу, завжди виходила з того, що виховання дитини потрібно розпочинати «з пелюшок». Сучасна психологічна наука пояснює це положення пластичністю психіки дитини, її інтелекту. Народ здавна помітив цю пластичність і вважав її властивою ознакою молодого людського організму, адже все молоде в

природі гнучке: «З молодого, як із воску: що хочеш, те й виліпиш», «Молоде на всі сторони гнеться». А тому народ радить: «Гни тоді, як іще дубчик, а не тоді, як уже кілок стане»; «Гни дубчик, доки молодий, вчи сина, поки малий» [95, с. 62 – 63].

Таким чином, виходячи з вищесказаного, ми прийшли до висновку, що національну самосвідомість можна розглядати як відносно стійку систему усвідомлених уявлень і оцінок реально існуючих етнодіференціюючих і етноінтегруючих ознак життєдіяльності етносу. До ознак, які виконують етнічні функції, відносяться такі, як: етнонім (самоназва), походження і історичне минуле членів етносу, етнічна територія, мова, релігія, культура, економіка, що представляють елементи різних підсистем або сфер національної культури, а також етнічність носіїв в як антропологічних і психологічних особливостей членів етносу. В результаті формування даної системи людина усвідомлює себе як представника певної етнічної спільності.

Національна самосвідомість як соціально-психологічна категорія відображає стан і форми усвідомлення спільності етносу, його взаємини з іншими етнічними групами, способи самовиділення етносу. На жаль, теоретичні дослідження етнічної самосвідомості не завжди поєднуються з емпіричними, хоча сучасна психологічна наука розробила ряд методик для виявлення окремих аспектів цієї проблеми.

Таким чином, особливості розвитку та прояву національної самосвідомості детерміновані не тільки етапами розвитку людини і стадіями розвитку етнічної ідентичності, але також залежать від регіональної специфіки, обумовленої своєрідністю етногенезу спільності, соціально-економічними, міграційними, політичними процесами, історико-культурними особливостями регіону, національної ситуацією і ін. [49, с. 9]. А формування передумов національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку є найбільш актуальним в даний час і має свої особливості.

1.3. Народна математика як засіб формування основ національної самосвідомості дошкільників.

Народна математика, за визначенням Т.Павлюк – це сукупність народних математичних знань та навичок, в основі якої лежать потреби практичної діяльності (необхідність виконання різних арифметичних дій при проведенні землемірних робіт, зведенні житла та інших споруд тощо) [45,79]. Народна математика уособлює в собі багатовікову культуру виховання та навчання дошкільників в родині, де з покоління в покоління передавалися загадки, приказки, прислів'я, казки та загадки, які вміщували народні знання про число, множину, розмір, час, простір, вимірювання тощо.

До складових народної математики (за О.Павлюк) відносять: ознайомлення з календарем; ознайомлення з народними мірками; ознайомлення з математичним письмом і лічбою.

Завдання народної математики: розвиток активного мовлення; широке використання народної творчості; розвиток уваги, уяви, мислення, пам'яті, пізнавальної активності.

Засоби формування математичних понять: прислів'я; приказки; загадки; лічилки; скоромовки; казки; народні ігри; народні пісні. З їх допомогою задовольняється дитяча допитливість, естетична потреба, невтомне прагнення до руху, творчого мислення, спонукання до співробітництва, розширення кругозору [79, с.142].

Народні знання українців значною мірою оригінальні і своєрідні. Багато сучасних галузей науки беруть від них початок. Українська наука на всіх етапах своєї історії була тісно пов'язана з народним досвідом, ґрунтуючись певною мірою на використанні самотніх народних знань.

До джерел народної математики належать: етнографічний матеріал, усна народна творчість, одяг, архітектура, орнаменти, народні звичаї і традиції (Л. Граціанської та В. Зінич). Так, В. Зінич розглядає класифікацію народних мір вимірювання. а в працях здійснено підбір народних традицій навчання математики. В еволюції понять числа, цифри та їх властивостей,

способах лічби та вимірювання, процесі формування просторових уявлень і знань у галузі геометрії, народних мірах вимірювання, народному календарі українців на різних етапах історичного розвитку Л. Граціанська вбачає народну мудрість, що здатна виховати справжнього українця.

Українські етнографи М. Драгоманов та К.Щербина упорядкували цікаві народні задачі [7]. За дослідженнями К. Крутій та Л. Плетеницької навчання дитини математики має йти саме так як виникали і розвивались математичні поняття, починаючи з усної народної творчості, які широко в ній відображені.

Народний календар, лічилка, казка, прислів'я, приказки, загадки, народні задачі – основні етапи формування математичних понять засобами народної дидактики [3].

Є. Шаталова довела ефективність використання математичних загадок в закладі дошкільної освіти [6].

У процесі формування елементарних математичних уявлень у дітей старшого дошкільного віку варто використовувати елементи народної математики, оскільки це допомагає зробити процес навчання більш цікавим та різноманітним. Охарактеризуємо особливості деяких елементів народної математики, з якими можна ознайомлювати дошкільників.

Ознайомлюючи дошкільників з народними вимірами часу, варто пояснити, що у своєму житті насамперед помічає плин часу. Вимірювання тривалості дня, доби, поділу їх на часові відрізки вмотивовувались традиційним побутом, господарською діяльністю. Саме в такому часовому вимірі людина вбачала суть буття: «Що сьогодні?». І її існування поділялося не на тижні, місяці, роки, десятиліття, а на дні – основний відлік часу, що стосувався повсякденної діяльності. Доба поділялася на чотири частини: ранок, день, вечір, ніч, а день, як активна часова частина доби, - відповідно на ранок, обід («полудне») і вечір.

Поза тим був ще й інший відлік: за першими півнями, другими, третіми, що відповідало передранковій порі. Часто користувались поняттями

«до полудня», «по полудню годину чи другу», «перед заходом Сонця», «опівночі» тощо. Визначення тривалості дня відбувалось через виробничі процедури. Зокрема, день міг прирівнюватися до півгектара поля, тобто по кількості часу, затраченого на оранку цієї площі («день орати», або «день косити»), тощо. Побутувало багато традиційних способів дізнатися про пору дня. Найчастіше орієнтувалися за тінню людини, якогось предмету (будинку, дерева), розташуванням Сонця на небосхилі стосовно горизонту тощо.

Більші відтинки часу окреслювались деякими процесами, що відбувались у природі: цвітінням характерної для даної місцевості рослинності або прильотом птахів. Була поширеною календарна прив'язка часу: «на Коляду», «до Коляди», «у піст», «у Великий піст», а також до сімейно-побутових дій: «до хрестин», «після весілля» тощо. Отже, більш точна регламентація часових вимірів здійснювалась у побуті, а також у процесі господарської діяльності. Другий рівень, умовний, стосувався відтворення пам'ятних подій родинного чи громадського життя, а також історичного минулого [13;67].

Цікавим та доступним для дітей є ознайомлення з системою лінійних мір, якою користувались в Україні з давніх-давен. Варто пояснити дітям, що їх походження має антропометричний характер, тобто утворений від частин тіла людини. Усі давні лінійні міри пов'язані з природним рухом (розведенням пальців розмахом рук), з окремими частинами людського тіла (ліктем, п'ядею, пальцями, ступнею і навіть голосом) чи фізичною силою – «на відстань голосу», «на відстань кинутого каменя» тощо. Тому у різних народів вони були не однаковими, тісно пов'язувалися з традиційними особливостями («локоть давньоримський», «локоть мадярський»). Основними мірами довжини ще з часів Київської Русі були «локоть», «п'ядь», «ступня», «сажень» і навіть «крок».

«Лікоть» - відстань між ліктьовим суглобом і кінцем стиснутого кулака («П'ястуха») людини середнього зросту – становив 45-50 см. Меншими за величиною були такі міри, як «стопа» і «п'ядь». «Перст» у лісорубстві

ототожнювався з «цалем», «цолом» (2,5 см). В українців, як і в багатьох інших слов'янських народів, «п'ядь» розділялася на дві величини – «мала п'ядь» і «велика п'ядь». «Мала п'ядь», або ще «хрома п'ядь», - це відстань між розставленими великим і вказівним пальцями (19 см), а «велика п'ядь» - між великим пальцем і мізинцем (21-23 см).

Наведені вище міри застосовувались переважно у ткацтві, почасти у різних народних промислах, а також у будівництві; «сажень» стосувався міри землі. Витягнуті в обидва боки руки становили «сажень» («сяг») приблизно 177-186 см. «Коса сажень» дорівнювала 2,5 м і визначалась відстанню від підошви лівої ноги до кінців пальців витягнутої вгору правої руки. Відстань на землі ще міряли «кроком», що дорівнював 75 см.

Існували міри за видом занять – рибальські («одне весло», «два весла»), боднарські («обчиркач»), будівельницькі тощо.

У хліборобській практиці потрібно було якось вимірювати поле. Народні міри, що з'явилися у процесі тих чи інших польових робіт, мали досить умовний характер, були надто приблизними. Найбільш поширеною була міра «день орати», чи «день землі», або «на один плуг», тобто величина поля, зорана впродовж дня.

Оскільки продуктивність оранки залежала від типу ґрунту, досконалості знарядь оранки і тягової сили, то і величини були неоднакові. У Карпатах міра «день орати» становила один морг (0,57 га) землі, а на переважній більшості етнічної території наближалась до одного гектара. На Поліссі побутувала міра «соха», тобто приблизно 0,40 га. Меншою за розміром була «упруга» - третя частина міри «день землі», поширена на Лівобережжі. «Упруги» були ранкові, обідні, вечірні.

Великі площі поля вимірювалися «ланами» (19-25 га), на Поліссі, Волині – «волоками» (21 га), що поділялися на «прути» (1,2-1,5 га). Це були дещо регламентовані міри поля, на відміну від тих, які визначались за виконаною роботою протягом одиниці часу. Існували міри площі за величиною скошеного поля («день косити»), за кількістю висіяного зерна –

«віко» (1/8 га, на яку припадає 25 л зерна для засіву). Звичайно, дітям не варто подавати числові значення одиниць вимірювання, але загальні поняття пояснити можна.

На Закарпатті селяни послуговувалися мірою, яка називалася «ділець» («телека») – величина сільськогосподарських угідь, що забезпечувала прожитковий мінімум для господаря. Сюди належали: садиба, орне поле, луки, пасовисько.

Споконвіку мірою для сипких продуктів – зерна, муки, круп – була не їх маса, а об'єм. Обмін здійснювали за правилом: однаковий товар вимірювався посудом однакової місткості. Так з'явилися «мірки». У Карпатах це був посуд (бочка) на 32 л зерна. Меншими одиницями – були «півлітра» (16 л) і «чвертка» (8 л). Ними могли міряти крупу або муку. Побутовав й інший спеціальний посуд для мір – «міртук», а також «гелетка». Поширеною стала така міра, як «гарнець» («горнець»), що містила 3,7 л і поділялась на чотири кварта. Сталою мірою був «корець» (96 кг). На Гуцульщині йому відповідав «кобельчи» («кобель»), що поділявся на чотири «фердилі», а останній, у свою чергу, - на чотири «натралиці» (8 л).

Велику кількість зерна зберігали у «кадовбах» (8 ц), різної місткості бочках (від 200 до 100 кг). Відповідно вони стали й мірою – «один кадовб», «одна бочка». Для муки ще з давньоруських часів існувала міра «мисль» («мисель») – посуд, що мав вигляд дволітрової циліндричної бляшанки. Дітям варто запропонувати виміряти сипучі речовини за допомогою умовної мірки.

З тієї доби лишилась у побуті українського населення Карпат міра «око» місткістю в одне відро (10 л). На Гуцульщині функцію «ока» виконував камінь масою 12 ок («камінь вовни»). Рідину міряли: відром («коновцею»), «порцією» (100 г), «михайликом» (до 900 г), «кватиркою» (до 250 г) тощо; сир – «грудками», «гелетками» (6-12 кг), «бербеницями» (32 кг), «беривкою» (16 кг).

Своєрідною мірою врожаю зернових служили: «віз» («фура»), «сани», «снопи», «бабки», «кладні», «хрести». Народна арифметика починалася з лічби на пальцях рук, паличок, камінчиків, бобів чи квасолі. Це дуже близьке та зрозуміле для дітей.

Однак спорудження будинків, виготовлення складних знарядь праці – воза, плуга тощо вимагали певних знань і навичок. Найпростіші форми рахунків застосовували при випасанні худоби на відгоні. Для цього служив «раваш» - прямокутний брусок з позначками – «карбами», половина якого вручалась пастухам, а друга залишалася у господаря.

Хлібороби вимірювали величину поля (прямокутні й багатокутні), здійснювалися розрахунки під час будівництва різних інженерних споруд, запроваджувався облік у ткацтві – «чисниця» (3 нитки), «пасмо» (30 ниток), «моток» (90 ниток) тощо.

Ознайомлюючи дітей з елементами народної математики, педагог повинен таким чином організувати процес навчання, щоб були враховані вікові та індивідуальні особливості дітей. А також рівень розвитку кожної окремої дитини. Формувати уявлення про елементи народної математики можна не лише під час організованих занять, але й у повсякденному житті. Так, наприклад, під час прогулянки можна запропонувати виміряти пісок, дрібні камінці за допомогою умовної мірки, відстань або розмір за допомогою п'яді, ліктя, ступні тощо [4;98].

У всіх народів з прадавніх часів календар вважався священним, адже він був пов'язаний з космосом: небом, сонцем, місяцем, зірками. Потреба вимірювати час виникла багато тисячоліть тому. Орієнтирами для виміру часу служили небесні світила, які, за легендами, були дані людям саме для цього. Періодичність появи місяця і сонця складає добу (день і ніч). Зміна фаз місяця відбувається за 29,5 дня (тобто астрономічний місяць триває 29,53 доби). Зміна пір року (зима, весна, літо, осінь) становить рік [2;43].

Цілком вірогідно, що в далекому минулому кожне плем'я мало свій календар. А відлік часу (початок тієї чи іншої ери) починали найчастіше від

якоїсь реальної події: потопу, землетрусу, війни, побудови міста, приходу до влади якогось правителя, початку Олімпійських ігор (у греків) тощо. Так, у Візантії й Римі час рахували від заснування Риму, а коли в 234 р. н. ч. імператором був проголошений Діоклетіан, хронологію почали вести в «роках Діоклетіана». Це був 10-місячний рік, який не відповідав астрономічному річному циклові, бо весняні свята щороку пересувалися: свято жнив поступово перемістилося з літа на зиму, а свято Бога Родючості – з осені на весну. Тому виникла потреба в упорядкуванні календаря.

Скіф за походженням, Діонісій Малий зробив розрахунки для встановлення християнського свята Пасхи на багато років наперед. Підрахувавши, що 532 роки тому було затемнення Сонця, яке збіглося з весняним рівноденням, він зробив висновок, що саме в цей час воскрес Ісус Христос. Знаючи за легендами, скільки приблизно років було Ісусу, Діонісій встановив рік його народження. Нині вважають, що Ісус як історична особа міг народитися ще раніше, тобто в 4-6 р. до н. ч. Хоча сама дата народження Христоса була і є досить умовною, проте число 532 впливало з математичних спостережень: воно є добутком від множення 28 на 19. А ці числа не випадкові: через кожні 28 років числа місяців випадають на ті ж самі дні тижня [14;22].

Це так зване «Коло Сонця». Через кожні 19 років повторюються всі фази місяця – вони випадають на ті ж самі числа місяця. Це називається «Колом Місяця».

Слід зауважити, що Діонісій Малий не сподівався на таке довге життя свого календаря. Він створив його тільки для розрахунку Пасхалії. Напевно, про календар скіфа-мудреця забули б назавжди, якби в VIII ст. на нього не натрапив один з англійських монахів, який вирішив відновити літочислення від Різдва Христоса.

У церковній літературі перша офіційна згадка про Різдво Христоса з'явилася в 742 р., хоча до переходу на нове літочислення було ще дуже далеко. Лише з XV ст. всі папські документи почали застосовувати два паралельні типи датування: від «Сотворення світу» і від «Різдва Христового».

На Русі існувала система літочислення від «Сотворения світу», а еру від «Різдва Христового» запроваджено в Україні, як і в Російській імперії, після Указу Петра I – лише в 1699 р. Це за давньоукраїнським літочисленням був 7208 р. Отже, різниця між цими календарями складає 5508 років.

Складність розрахунків історичних дат для України полягає ще й у тому, що з 988 р. Новий рік починався в березні, а з 1492 р. – з 1 вересня. Ці дві системи існували паралельно. Лише в 1582 р. почали Новий рік вважати тільки з 1 вересня. Тому для переведення літописної дати на сучасний календар треба:

1) за березневого обчислення часу, тобто до 1492 р. для подій, які відбувалися з березня по січень, відняти число 5507, бо березневе обчислення відстає від січневого на 2 місяці;

2) за вересневого обчислення подій, які відбувалися з січня по серпень, віднімається 5508;

3) коли йдеться про події з вересня по грудень, віднімається 5509.

Після християнізації Русь-Україна взяла календар з Візантії. Він був прийнятий Юлієм Цезарем у 46 р. до н. ч., тому й зветься юліанським. У ньому рік складається з 365 днів і 6 годин. Це перевершує астрономічний рік на 11 хвилин і 14 секунд. Ця розбіжність щороку збільшується. У 1582 р. Папа Григорій XIII реформував цей календар і новий стиль отримав назву григоріанського. Українці довго дотримувалися юліанського календаря (старого стилю), хоча було кілька спроб запровадження нового стилю, який уже вживався в католицькому світі: в 1773, 1798, 1812 - за панування Польщі, Австрії, але ці спроби не вдалися.

У Росії новий стиль було прийнято лише за радянської влади після відділення церкви від держави: за 31 січня 1918 р. настало 14 лютого (таким чином було викинуто з календаря вже зайві 13 днів). У нас в Україні григоріанське літочислення було введено Центральною Радою 1 березня 1918р. для цивільного вжитку, а в церковному житті залишилося старе літочислення, яке нині відстає від астрономічного на 13 днів. Але при обчисленні

історичних дат слід враховувати, що в XVII ст. ця різниця становила 10 днів, у XVIII ст. – 11 днів, а в XIX ст. – 12 днів (бо за кожні 128 років набігає один день). Так, наприклад, Переяславська рада, за літописом, відбулася 8 січня 1654 р. За сучасним календарем це відповідатиме 18 січня. Тарас Шевченко народився 25 лютого 1814 року, отже, за новим стилем (+12) – тобто 9 березня [8;126].

Як бачимо, ця різниця між календарем церковним і громадянським буде збільшуватися і далі. Тому в XX столітті були спроби реформувати календар. Такі реформи пропонували Д. Менделєєв, К. Тимірязєв, які розробили проект єдиного всесвітнього календаря, але цей, так званий Новоюліанський, календар не був прийнятий.

У 1923 р. був створений Міжнародний комітет для спрощення календаря при Лізі Націй, куди надійшло близько 200 різних проектів. Один із них пропонував ділити рік на 4 квартали (всього 364 дні), а день без числа вважати днем Нового року. У високосному ж році додавати ще один день влітку як свято Миру. В такому календарі мали б збігатися дні тижня (кожного року однакові) з днями місяця.

Проте цей проект був відхилений з релігійних міркувань (бо пересування неділі не буде збігатися з християнським святом Пасхи). Добре, що цю реформу не впровадили, бо й для тих релігій, які стоять на природних засадах, важливо зберегти знання про дні тижня. Адже з усієї складної історії календаря вони лишилися чи не найточнішими знаннями з глибини віків. Це знання наших Предків про зв'язок небесних світил із життям людини. Саме вони несуть інформацію про справжній стан космосу в певний день і певний час, саме вони вказують, коли і що слід або не слід робити, щоб перебувати в гармонії з природою.

Що ж треба знати про тиждень, щоб бути в ладу з космосом? Уже у Трипільській культурі на українських землях існував 7-денний тиждень, який був поширений серед усіх пелазгів аж до Малої Азії, а також у єгипетських жерців. Щоправда, у деяких народів (греки, римляни) були спроби

впровадження 5-ти, 6-ти, 8-ми, 10-ти і навіть 20-денного тижня, але зрештою вони повернулися до природного 7-денного тижня.

За сім днів відбувається збільшення фази місяця від тоненького серпа (Молодика) до першої чверті; ще за сім днів – від першої чверті до повного місяця (Повні); ще за сім – зменшення до останньої чверті; і нарешті ще за сім днів місяць «старіє» зовсім. Цей процес відбувається за 28 діб, тобто це видимий для людини біг часу, хоча астрономічно повна зміна фаз місяця відбувається за 29,53 доби.

Семиденний тиждень добре узгоджується з психофізичними ритмами людського організму. Відомо, що магнітні поля Сонця, Місяця, Землі, як і інших планет, змінюються залежно від їхнього положення в просторі. А зміна магнітного поля одного тіла завжди викликає зміну магнітного поля самого середовища. Тому спостерігаються зміни в життєдіяльності людей, тварин, рослин: змінюється самопочуття, настрої, активність, підвищується чи знижується тиск тощо.

Тиждень на стародавніх малюнках зображали у вигляді семипроменевої зірки. Число сім стало священним: це 7 кольорів веселки, 7 чудес світу 7 нот, 7 струн на лірі Орфея.

Вже пелазги помітили, що на небосхилі, крім нерухомих сузір'їв, є 7 зірок які рухаються («блукають») по небу. Ці зірки обожнювалися, бо кожна з них керує своєю годиною. Першій годині неділі повеліве Сонце. Далі на кожну годину дня впливають планети в такому порядку: 2 год. – Венера 3 год. – Меркурій, 4 год. – Місяць, 5 год. – Сатурн, 6 год. – Юпітер, 7 год. – Марс. Далі повторюється в тому ж порядку: 8 год. – Сонце, 9 год. – Венер; і т. д. Доба неділі закінчується годиною Меркурія (24 год.). Отже, понеділок починається годиною Місяця, тому він присвячений Місяцю. Так кожен день отримав свого покровителя-охоронця.

Поділ року на місяці зафіксований археологічними знахідками в Україні: ритуальні чаші II-IV ст., наприклад, у с. Лепесівка Волинської обл., календар полян у с. Ромашки Київської обл. Більшість стародавніх

календарів зображалися навколо глиняних глечиків у вигляді своєрідних орнаментів із 12 прямокутних рамок, що мають різні малюнки, які означають ті чи інші сезонні роботи або фази місяця. Так, наприклад, на одній скіфській чарочці зображено 12 півмісяців у різних фазах. Найбільше календарів знайдено при розкопках поселень Черняхівської культури.

Одвічною проблемою будь-якого календаря є те, що число діб в астрономічному календарі не ціле, а дробове. Місяць складається з $29,53059$ доби. І помноживши це число на 12 місяців, отримуємо $354,36706$ доби за рік. Але ж астрономічний рік має 365 днів. Куди ж подіти цю різницю? Відомо, що певний час в Україні існували 13-місячні роки, які чергувалися з 12-місяч-пими.

У 13-місячному році праукраїнців був ще знак Змієносця, в який Сонце входить 30 листопада і виходить 18 грудня, а далі Сонце перебуває в сузір'ї Стрільця. Слід зауважити, що сучасний поділ екліптики на 12 знаків є досить умовним: кожному місяцю відведено 30° річного кола. Хоча межі впливу кожного сузір'я зовсім не однакові: наприклад, Скорпіон має найменший час впливу (8 днів), а Діва – найбільший (44 дні). Крім того, частина сузір'я Скорпіона розміщена майже паралельно із сузір'ям Змієносця. Чи не тому серед людей, народжених під сузір'ям Скорпіона, існує найбільша різноманітність типів і характерів: від жорстоких, хижих до вразливих і беззахисних осіб, які нібито самі себе «жалять своєю ж отрутою».

Поділ року на тринадцять місяців існував, крім слов'ян, і в інших народів. Кількість днів у місяці залежала від зовнішніх природних ознак, найчастіше від фази місяця. Кожен місяць починався з Молодика, тому нині не завжди сучасні числа відповідають тому розташуванню небесних світил, яким керувалися в давні часи. Тринадцятимісячні роки дуже лякали християнську церкву, тому язичницький тринадцятимісячний рік, як і взагалі число тринадцять, вважали «чортовою дюжиною». Однак ще в 1036 р. диякон Кирик написав працю під назвою «Учення, ним же відати чоловіку число всіх літ», де пояснював, звідки береться тринадцятий місяць: «Хай буде

відомо, що в одному літі книжних місяців 12 і небесних лун ісходить 12, а в кожному літі лишається 11 днів, і з тих днів на четверте літо припадає луна тринадцята».

Кожен місяць за язичницької доби позначався знаком головного Бога цього періоду: березень – Лада, квітень – Ярило, травень – Дажбог, червень – Купайло, липень – Перун, серпень – Боги Спаси, вересень – Світовид, жовтень – Мокоша (Мати Слава), Листопад – Доля (Ясна), грудень – Сварог (Род), січень – Дана, лютий – Велес.

Хоча ми не завжди можемо дослідити й точно визначити час настання цих періодів, проте мусимо зберегти все що можливо: стародавні назви знаків Зодіака, сузір'їв та окремих планет. Наші Пращури, користуючись давніми календарями, пов'язували виконання тих чи інших господарських робіт, вживання конкретних ліків з певними знаками Зодіаку. Тому стародавні назви допоможуть з часом зрозуміти стародавні календарі й пов'язані з ними справи. У кожній місцевості, вірогідно, існували свої народні назви Зодії. Зодіак у житті стародавніх мешканців нашої землі займав значно більше місця, ніж це вважалось досі. Археологи підтверджують це знахідками із зображенням різних знаків Зодії.

Наша Україна успадкувала від індоєвропейської цивілізації знак Бика (Тільця). Чи не тому саме в цього знаку збереглося найбільше назв, даних сузір'ю нашим народом. Це сузір'я (астрономічна назва Плеяди) складається з семи зірок, скупчених так, неначе курчата навколо квочки, звідси народна назва Квочка, Курочка, Квочка з курчатами. Назва Баби, або Баби-звізди, відповідає розумінню Плеяд як групи жінок, яке відоме в багатьох інших народів світу. Змієносець в народі нині змішується зі Скорпіоном.

В усіх слов'янських народів, крім росіян, збереглися нині прадавні назви місяців. Росіяни ж запозичили їх у римлян. Розглянемо деякі назви місяців, котрі існували в різних куточках України, а почнемо з весни, як давнього початку нового літа (року).

Березень. Інші назви: березоль, березозорь, сочень, соковик, проталник, «з гір потоки», заграйярочки, капельник, зимобор, сухий. У слов'ян переважає походження назви цього місяця від слова береза. Біла береза в цей час уже дає сік. Михайло Максимович записав назву цього місяця як «місяць-чернець» і пояснив, що в народі вважають таким тільки той місяць, який народжується й сходить у Великий піст. Проте таке пояснення нас не зовсім задовольняє. Існує приказка: «Як буде місяць-чернець, то буде й світу кінець». Значення її значно глибше – народ вклав у цей вислів стародавні астрономічні знання, пов'язані з сонячним затемненням, коли Місяць, закриваючи Сонце, стає чорним. Астрономи підтверджують вірогідність глобальних природних катаклізмів саме в момент збігу весняного рівнодення і затемнення Сонця. Такі збіги відбуваються кожні: 532, 1596, 7980, 9576 років. Причому найбільші природні катастрофи відбуваються саме в 7980-річні й 9576-річні періоди: таким був катаклізм рубежу палеоліту й мезоліту.

На думку Миколи Чмихова, Зодіак виник як спосіб виживання людства: уміння розрахувати й передбачити час настання стихійного лиха вселяє віру в можливість такого виживання. Глобальні катастрофи найчастіше відбуваються тоді, коли найбільше порушується екологічна рівновага в природі. Проте після кожного космічного катаклізму людство вступає в нову епоху свого відродження, встановлюється природна рівновага, збагачується знання людства на новому, вищому ступені розвитку.

Квітень. Інші назви: запалисніги, снігогін, заграйярочки, цвітень, краснець, дзюрчальник, водопій, лукавець. Як бачимо – всі назви походять від тонкої спостережливості наших Пращурів, їхньої любові до природи. Квітень – це пробудження лісів, гаїв, цвітіння садків, яким поклонялися українці [9;39].

Травень. Майже у всіх слов'ян цей місяць названий від «трави». Але існують і деякі інші назви: май, травник, пісенник, місяць-громовик тощо. У деяких районах Росії він ще має назву мур (від «мурава» – трава). Римляни ж запозичили назву «май» в аборигенів завойованої країни – нащадків пелазгів

та етрусків – і так само, як і вони, вшановували Богиню Майю. На честь Богині Майї, яка вважалася матір'ю природи, влаштовували свята й інші нащадки аріїв індійці. Отже, це одна з найдавніших традицій і назв.

Червень. Має назви: кресник, червець, ізок, хліборост, різноцвіт. «Кресник» означає літній сонцеворот. Походить це слово від «кресати» вогонь, тобто запалювати купальське вогнище. Іноді мовознавці пояснюють назву червень від назви личинки, з якої в минулому виготовляли червону фарбу. Але більш переконливими і правдоподібними є пояснення назви від червоний, час досягання ягід, плодів, квітів, які в цей час червоніють.

Липень. Інші назви липець, сінокіс, косень, грозовик, страдник, сінозарник, маківка літа, іллюх (від юдейського пророка Іллі, якого адаптувало християнство). Народна ж назва прозора – в цей час цвіте липа, збирають липовий цвіт, який є цілющими ліками від застуди та інших хвороб. Інші назви походять від назв літніх робіт та погодних явищ.

Серпень. Майже у всіх слов'ян назви цього місяця пов'язані зі жнивими, серпами (у білорусів – «жнивень»). Інші народні українські назви: копень, гедзень, хлібочол, жнивець, спасівець, різносол, густоїд. Росіяни ще його називають «прибериха-припасиха», що також зрозуміле як збирання запасів на зиму.

Вересень. Означає «вересовий місяць», тобто час збирання вересового меду та винограду. Інші давньоукраїнські назви: сівень, вереснець, ревун, зоревник, хмурень, «бабине літо» (від давнього свята).

Жовтень. Місяць жовтого листя. Інші назви: падзерник, костричник, весільник, зазимник, позимник, листопад, грязник, свадебник. У цей час починали м'яти льон, коноплі, справляти весілля.

Листопад. Прозора загальнослов'янська назва, пов'язана з опаданням листя з дерев. Ще звався падолистом, листогоном, напівзимником, груднем, братчином. Назва листопада «братчин», вірогідно, пов'язана з язичницькими братчинами, які присвячувалися мисливським святам.

Грудень. Названий від мерзлих грудок землі, що іноді серед дослідників викликає сумнів. Проте в літописі знаходимо пояснення: «поидоша на коліхъ, а по грудну пуги, бі бо тогда місяць грудень». Інші назви: хмурень, мочавець, солоноворот, андрієць (від християнського апостола Андрія), студень, студиш, стужайло. У цьому місяці сонце «повертає на літо», тобто дні починають збільшуватися.

Січень. Інші назви: тріскун, сніговик, льодовик, переломзими, перезим'є, просинець. Остання назва, за деякими версіями, означає «просити в Богів добра», бо в цей час випадають Різдвяні свята. Однак це не відповідає дійсності, оскільки в січні Різдвяні свята стали відзначати лише в ХХ ст. В січні сікли ліс, готували ділянки під поля. Інше припущення: січень від – «мороз січе».

Лютий. Названий через люті морози, лютих вовків, які в цей час найбільше голодують. Інші народні назви: крутень, зимобор, бокогрій, криводоріг, сніжень, громник. Остання назва від свята Стрітєння (Громниця), коли, за народними повір'ями, Зима зустрічається з Весною.

Отже, як бачимо, усі назви місяців передають одвічний зв'язок українців з природою, сезонною працею хліборобів.

Використовуючи надбання народної математики та метрології у роботі з дітьми, педагог не лише збагачує математичні уявлення, але й формує світогляд дітей, любов та повагу до народних традицій.

Висновки до розділу 1

Інтеграція України у Європейський освітній простір, тенденцій, які стають все більш визначальними в розвитку світового співтовариства на перший план виводить проблему збереження свого «національного обличчя», тих рис, які завжди визначали й визначають українців як велику європейську націю. Формування патріота-українця слід розпочинати із закладення в свідомості дитини почуття любові до національної культури, водночас з

культивуванням поваги до здобутків та культури інших народів, формування інтересу до українського, до тих цінностей, які сторіччями визначали буття української нації, які є важливими для її сучасного існування і розвитку.

Процес національного виховання є тривалим та поступовим. Він має розпочинатися у ранньому дитинстві, коли перші виховні впливи здійснюються в сім'ї на основі спілкування матері й дитини. Саме тоді з материнським молоком, під звучання українських колискових пісень, дитина підсвідомо знайомиться з українською культурою. У сенсі реалізації завдань національного виховання на етапі дошкільного дитинства доцільним є розвиток інтересу в дітей до українських національних цінностей та формування основ національної свідомості. Саме цей віковий період є визначальним для формування в людини поваги до української культури, традицій й загалом всього того, що належить до переліку українських національних цінностей. Фактично, мова йде про усвідомлення дітьми своєї приналежності до нації, пробудження в них любові та поваги до національної мови, традицій, символіки, зародження фундаментальних рис національного характеру.

Головною передумовою формування національної самосвідомості особистості є закладення її першооснов саме в період дошкільного дитинства. Під першоосновами національної самосвідомості розуміємо найелементарніші прояви в діяльності дітей старшого дошкільного віку, усвідомлення себе представниками українського народу, гордості за це, самоповаги до себе як українців, їх ставлення до національних цінностей, зокрема української мови, культури, національної символіки, усвідомлення ними їх значимості.

Рівень розвитку першооснов національної самосвідомості визначається обсягом знань дітей, що стосуються національної культури (традицій, обрядів, фольклору, метрології), історичного минулого народу, символіки, мови тощо.

Для здійснення комплексного виховного впливу на дітей старшого дошкільного віку з метою формування інтересу до національних цінностей слід максимально використати весь потенціал української народної математики.

Народна математика це - сукупність народних математичних знань та навичок, в основі якої лежать потреби практичної діяльності (необхідність виконання різних арифметичних дій при проведенні землемірних робіт, зведенні житла та інших споруд тощо).

До джерел народної математики належать: етнографічний матеріал, усна народна творчість, одяг, архітектура, орнаменти, народні звичаї і традиції Народний календар, лічилка, казка, прислів'я, приказки, загадки, народні задачі – основні етапи формування математичних понять засобами народної дидактики

У процесі формування елементарних математичних уявлень у дітей старшого дошкільного віку варто використовувати елементи народної математики, оскільки це допомагає зробити процес навчання більш цікавим та різноманітним. Охарактеризуємо особливості деяких елементів народної математики, з якими можна ознайомлювати дошкільників.

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ЕЛЕМЕНТІВ НАРОДНОЇ МАТЕМАТИКИ НА ФОРМУВАННЯ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Методика і результати констатувального етапу експерименту

Мета констатувального експерименту полягала у з'ясуванні стану сформованості в дітей старшого дошкільного віку першооснов національної самосвідомості, вивченні їх ставлення до українських національних цінностей, української народної музики, виявлення наявності в них початкових форм усвідомлення себе представниками української нації. Для досягнення мети було вирішено такі завдання:

- дослідити наявність проявів основ національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку;
- з'ясувати рівень обізнаності дітей старшого дошкільного віку з основними українськими національними цінностями їх ставлення до української мови, національної символіки, національної культури;

Дослідженням було охоплено 65 дітей ЗДО №9 «Десняночка» м. Шостка.

Програма констатувального експерименту передбачала застосування таких методів: колективні та індивідуальні опитування дітей дошкільного віку, бесіди, діагностичні колективні та індивідуальні завдання для дітей старшого дошкільного віку. Важливим завданням виявлення у дітей старшого дошкільного віку проявів основ національної самосвідомості.

У якості *критеріїв* сформованості її першооснов нами було обрано характеристики *ставлення дітей старшого дошкільного віку до українських національних цінностей* (наявність інтересу, комплексу знань та уявлень, поваги), *рівня усвідомлення свого зв'язку з ними*, а також *усвідомлення своєї*

приналежності до українського народу, гордості за це. Для цього були визначені наступні показники: зацікавленість дітей традиційною українською культурою, найелементарніші їх знання щодо української нації, її історичного минулого, культури українського народу, обізнаність з народними піснями, таночками, іграми, ставлення до них; ознайомлення дітей з традиційною українською символікою; на елементарному рівні усвідомлення себе представниками українського народу, наявність гордості за це, самоповаги до себе як українців. При цьому нами використовуються такі методи, як індивідуальна бесіда, виконання практичних завдань, педагогічне спостереження. Нами було розроблено декілька блоків питань та завдань. Самі ж завдання та комплекси питань були підібрані з урахуванням індивідуальних можливостей дітей та програмових вимог. Усі усні відповіді протоколювалися.

Методика констатувального експерименту розроблялася з урахуванням взаємозв'язку показників, що характеризують рівень знань, ставлення і почуття дітей. Вони визначалися відповідно за допомогою опитування, постановку завдань та педагогічного спостереження. Аналіз даних цих трьох складових експерименту дозволяє визначити загальний рівень сформованості першооснов національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Схема визначення загального рівня сформованості основ національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку

З метою реалізації поставлених завдань нами було розроблено три блоки питань та завдань для дітей старшого дошкільного віку.

Враховуючи тісний зв'язок національної свідомості та самосвідомості, а також те, що важливими елементами національної самосвідомості є усвідомлене ставлення до історичного минулого нації, уявлення про її територіальну цілісність, усвідомлене ставлення до духовних та матеріальних цінностей нації, питання першого блоку нами були спрямовані на з'ясування рівня знань дітей про країну, в якій вони живуть, її територію, столицю, великі міста, державну та національну символіку. Крім цього, запропоновані нами питання покликані були з'ясувати рівень обізнаності дітей з простішими питаннями історії України, побуту та звичаїв українського народу. Дітям було запропоновано відповісти на запитання, а також виконати певні завдання.

У ході бесіди ми отримали такі результати: 75% дітей знають, що вони живуть в Україні. Однак, 10% дітей були невпевненими у правильності своєї відповіді: довго мовчали, вагалися, хоча загалом змогли сформулювати вірну відповідь. 20% дітей не змогли дати правильної відповіді. Ми спостерігали випадки заміни назви країни назвою свого міста (Напр.: «Моя країна називається Шостка»). 5% дітей взагалі не дали відповіді на поставлене запитання.

Щодо другої частини першого запитання, то переважна більшість дітей (95%) не знали звідки походить назва – Україна. Серед версій були присутні такі як «...тому що тут проживають українці». Лише 5% дітей зазначили на тому, що чули від батьків про те, що назва нашої країни походить від слова «край».

Стосовно запитання щодо назви народу, який проживає в нашій країні, то переважна більшість опитаних (70%) вказали, що в Україні проживають українці (при цьому близько 50% опитаних дітей відзначали, що в Україні також проживають росіяни, поляки. 25% дітей не змогли дати відповідь,

серед них найпоширенішою була відповідь: «люди». Як зазначили вихователі, значна частина цих дітей лише нещодавно почала відвідувати дошкільний навчальний заклад і на момент проведення опитування знаходилася в адаптаційному періоді, що значно утруднило процес виявлення їх знань. Крім того, такий стан відповідей дітей свідчить про відсутність педагогічно-виховної роботи з дитиною в сім'ї.

Наступне питання про видатних людей, що прославили Україну, виявило той факт, що діти практично не знають відомих постатей історичного минулого України. Лише 10% дітей серед відомих їм визначних українців назвали Тараса Шевченка, Богдана Хмельницького (останнього частіше називали представники Хмельницької області). 70% опитаних називали братів Кличків, футболіста Андрія Шевченка, Тіну Кароль, президента (щодо останнього, то лише 50% назвали прізвище сучасного українського президента, інші просто говорили «президент» і не могли уточнити хто саме займає цю посаду). Для 20% опитаних дітей найвідомішими українцями були їх рідні – мама, тато, бабуся, дідусь. Відповіді дітей продемонстрували той факт, що в більшості опитаних термін «відомий українець» чи «людина, що прославила Україну» асоціюється насамперед з сучасниками. Причиною цього є, на нашу думку, те, що в бесідах з дітьми вдома та в ЗДО мало уваги приділяється епізодам з історичного минулого України, діти не отримують в достатньому обсязі інформацію з цього питання.

Відповіді дітей на четверте запитання, яке стосувалося козаків, продемонстрували, що переважна більшість дітей (85%) знають, що колись в Україні були люди, яких називали козаками. Саме тому, на їх думку, Україну називають «козацьким краєм». У той же час, обізнаність дітей із заняттями козаків, їх побутом виявилася вкрай обмеженою. У більшості опитаних (65%) козаки асоціювалися з шароварами, довгими вусам, трьома персонажами відомого мультиплікаційного серіалу про козаків. Лише 12% дітей зазначили на тому, що вони є нащадками славних козаків.

Стосовно столиці України, то 59% дітей вагалися, відповідали нерішуче. 16% дітей дали правильну відповідь без будь-яких вагань. 25% дітей зовсім не відповіли на це запитання.

На запитання «Які великі міста України ти знаєш? Які річки (моря, гори) є в Україні?», правильні відповіді ми майже не отримали. Лише 8% дітей змогли назвати чотири-шість великих міст України. Переважно знання більшості дітей (75%) обмежувалися столицею України та своїм рідним містом, та містами де проживають їхні родичі. 17% дітей взагалі відповіді не дали. Не змогли назвати річки, що є на території України 73% дітей (окремі з них говорили, що є річка у бабусі в селі, та вони не знають як вона називається). Незначна частина дітей 26% все ж змогли назвати найбільші й найвідоміші річки – Дніпро, Дністер.

Певні труднощі виникли у дітей з вибором малюнків із символами України. Переважна більшість дітей (83%) не змогла в повній мірі впоратися з ним. Здебільшого діти вказували на малюнки, які їм просто подобались. Okремі предмети виявилися просто їм незнайомими. 17% дітей з даним завданням впоралися.

Наступне завдання, розфарбувати прапор України, переважна кількість дітей (88%) виконала вірно. Частина дітей (10%) правильно визначила кольори, проте, невірно розташовувала їх на зображенні, поставивши жовту смугу над синьою. 2% дітей виявилися зовсім неспроможними виконати поставлене завдання.

Інтерес у дітей викликало завдання, яке вимагало скласти невелику розповідь про Україну для свого друга з іншої країни. Проте, як виявилось, переважна більшість дітей 75% акцентували увагу лише на тому, що Україна є гарною, великою, з гарними містами. Лише 20% опитаних, розповідаючи про Україну, зазначили, що її столицею є місто Київ, що через Україну протікають велику ріку, такі як Дніпро, Дністер, що символами України є жовто-синій прапор і герб-тризуб. 5% дітей не змогли виконати завдання.

Насамкінець, дітям було запропоновано прослухати декілька музичних творів, серед яких був і Гімн України. Спостереження з реакцією дітей показали, що лише 27% з них назвали, що музика, яку воничують, є Гімном України. З них лише 15% встали під час його виконання. При цьому одиниці змогли пояснити чому потрібно вставати під час звучання Гімну.

Спостереження за поведінкою дітей дало змогу зробити висновок, що діти з зацікавленням віднесли до відповідей на питання та виконання завдань. Переважна більшість дітей виявили цікавість до питань, що стосуються їх батьківщини – України, говорили, що хочуть більше знати про неї.

Підводячи підсумок цього етапу дослідження ми вивели на основі розроблених критеріїв та показників чотири рівні сформованості усвідомлення дітьми старшого дошкільного віку своєї приналежності до українського народу та їх знання найелементарніших понять, що стосуються держави України.

Високий рівень – діти дають правильні та впевнені відповіді на переважну більшість запитань (8-10). Вони впевнено знають назву своєї країни, її столицю, державні символи, предмети-символи що стосуються саме України. Вони знають до якої національності належать, а також люди ще яких національностей проживають на Україні, можуть назвати чотири-шість річок та великих міст України. Діти володіють знаннями з історичного минулого України, можуть назвати відомих історичних постатей – представників українського народу. Крім цього діти виявляли ініціативу, бажання виконувати завдання

Середній рівень – вірну відповідь дають на 5-7 запитань (з одинадцяти). При цьому, відповіді дітей є невпевненими, або ж сформульовані за допомогою дорослих, діти довго розмірковують, вагаються.

Низький рівень – з одинадцяти поставлених запитань дають вірну відповідь лише на 2-4 запитання, не можуть дати відповідь навіть за

допомогою спрямовуючих запитань дорослих, не активні, не проявляють ніякої зацікавленості щодо цих знань.

Початковий рівень – із дев'яти запитань діти спромоглися дати вірну відповідь лише на одне. Вони виявляють повну необізнаність стосовно найелементарніших понять, що стосуються України.

Результати діагностування дітей наводимо в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Рівні розвитку елементів національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку

Всього дітей	Рівні	Кількість дітей	Показники у відсотках
65	Високий	46	28%
	Середній	45	27%
	Низький	67	41%
	Початковий	7	4%

Другий блок завдань був сформований з метою виявлення обізнаності дітей з українськими народними казками, традиційним народним костюмом, іграми.

Дані знання безпосередньо пов'язані з темою нашого дослідження. Адже казки, костюми, музичні інструменти є елементами української традиційної народної культури і рівень ознайомлення дітей з ними свідчить про стан сформованості в них інтересу до українських національних цінностей. Під час співу, слухання музики та пісні, а також музикування доречно використовувати як зовнішній чинник (атрибут) народні костюми, традиційні музичні інструменти (це значно посилює навчально-виховний ефект). Українська казка традиційно переплітається з народною музикою. Фактично складається ситуація, коли, знайомлячись з українськими

народними казками, беручи участь у їх інсценізаціях, діти поглиблюють свої знання про українську музику та навпаки.

Перше із завдань передбачало виявлення обізнаності дітей з українськими народними казками. Так, дітям старшого дошкільного віку було запропоновано розглянути малюнки, на яких зображені персонажі казок. Діти, після перегляду вказаних карток, мали визначити, яким казкам відповідає той чи інший персонаж, а також виділити серед запропонованих казок українські народні. Також дітям було поставлене запитання: «Чому ці казки називаються народними?»

Розглядаючи запропоновані ілюстрації 58% дітей вірно назвали казки. Частина дітей (22%) виконали завдання за допомогою дорослого, який зачитував уривки із даних казок. 11% дітей навіть за умови підказок не спромоглися всі казки назвати вірно, а 9% – взагалі не впоралися з завданням, відповідаючи «Такої казки я не знаю». Обізнаність дітей з українськими казками складає 38%. Частина дітей (15%) допустили 1-2 помилки. Були діти, які не могли визначити де українські казки, а де іноземні (47%). Спроможність дати визначення народній казці виявилось на низькому рівні. Більша частина дітей (66%) на третє запитання відповідали: «Ці казки про народ» «Вони розповідають про те, що колись було». «їх написав якийсь письменник» або ж відповідали, що не знають. Відповіді 20% дітей були невпевненими, проте вони визначили, що народні казки складені народом. Лише 14% дітей дали впевнену, чітку й правильну відповідь.

Завдання викликало інтерес у дітей. Загалом, дане дослідження засвідчило, що діти достатньо знайомі з казками, проте, значна їх частина неспроможна з-поміж запропонованих казок виділити українські народні.

Друге завдання мало на меті з'ясування знань дітей українського національного одягу, а також їх ставлення до традиційного вбрання українців. Дітям для виконання завдання були надані картки з зображенням чоловіків та жінок, одягнених в різні національні костюми (український, російський, польський та шотландський). Дітям було запропоновано обрати

для себе костюм, який колись одягали їх бабусі і дідусі, а також той, який би вони самі хотіли одягти під час святкування дня національної культури. Свій вибір діти мушили аргументувати.

Більшість дітей (55%) обрали саме український національний костюм в якості одягу їхніх дідусів та бабусь. 20% зупинили свій вибір на російському костюмі, 5% запропонували інші варіанти. У 20% дітей виникли труднощі з виконанням поставленого завдання.

Стосовно вибору одягу для себе, то тут головну роль зіграли естетичні смаки дітей. Окремим дівчаткам сподобалася гарна біла спідниця, прикрашена мереживом, в яку одягнута полька, хлопчики зупиняли свій вибір на російському, зважаючи на те, що росіянин, на їх думку, нагадував багатиря. Лише 45% дітей зупинили свій вибір на українському традиційному одязі. При цьому лише половина з них аргументували свій вибір тим, що вони є українцями і тому обирають саме український народний одяг, який їм найбільше до вподоби.

Це дослідження довело нам, що діти недостатньо обізнані з традиційним українським національним одягом. Крім цього більшість з них не демонструють особливого ставлення до нього, пов'язаного з відчуттям рідного.

Слід відзначити, що 100% дітей взяли активну участь у виконанні поставленого завдання. Воно викликало у дітей неабиякий інтерес. З цікавістю вони розглядали елементи народного одягу.

З'ясувати, які народні ігри знають діти мало за мету третє завдання. Ми виходили з того, що українські народні ігри є важливим елементом національної культури. Саме в іграх часто проявлялися такі риси українського національного характеру як працьовитість та повага до традицій і сімейних цінностей, повага до старших та піклування про молодших. Звичайно, народні ігри майже завжди супроводжувалися різноманітними піснями, а тому – вони були продуктом співучості й музичності українців. Отже, дітям пропонується дати відповідь на запитання.

На запитання: «У які ігри ви граєтесь зі своїми друзями у дитячому садку?», більшість дітей (80%) насамперед називали сюжетні ігри, дехто згадав і про настільні. Лише 20% дітей згадали, що граються ще на занятті фізичної культури та музичних заняттях. На запитання «Назви, будь-ласка, як називаються ігри, у які ви граєтесь на заняттях фізичної культури та музичних заняттях», повної назви ми не почули. Відповіді дітей зводилися до «Про кицю, про ведмедика». На запитання щодо ігор, в які вони граються в дворі чи дома, більшість дітей відповідали, що у м'яча, класики, дочки-матері, а також у різноманітні серіали. Дівчатка – «Бідна Настя», «Моя прекрасна няня», хлопчики – «Бригада», «Менти», або просто у Джекі Чана. На запитання: «Які українські народні ігри ти знаєш?» діти (80%) не давали відповіді, мовчали. Лише 20% дітей згадали, що з вихователем гралися в ігри «Ой на горі сидить зайчик» і «Мак».

Відповіді дітей засвідчили, що українські народні ігри діти не знають і вони не культивуються в дитячому середовищі. Проте діти виявили бажання ознайомитися з ними.

Четверте завдання мало на меті з'ясувати рівень знань дітей щодо українських народних інструментів. Дітям пропонується розглянути 6 карток, на яких зображено українські народні інструменти й ті, що не мають українського походження. Діти жваво відбирали картки (до складу свого оркестру). Вони довго вагались, який їм інструмент залишити, а який взяти. Варіанти були дуже різні, не схожі один на одного. На запитання: «Чому ти відібрав саме такі інструменти?», 92% дітей відповідали: «Вони мені подобаються», «Вони гарні». 20% з них не знали чому саме ці інструменти вони відібрали. Лише 8% дітей говорили, що бачили як грають на таких інструментах на концертах та по телебаченню і їм сподобалося, як на них грали дорослі.

Серед українських народних інструментів більшість дітей (89%) назвали бубон, баян, скрипку, сопілку, бандуру, фортепіано, арфу. Така ситуація засвідчила слабкі знання дітей стосовно українських народних

інструментів (помилково до них було віднесено баян, фортепіано, арфу, скрипку). Вірно визначили серед запропонованих інструментів українські народні 11% дітей (бубон, кобза, сопілка, бандура, цимбали). Майже половина дітей (46%) визначили на слух звучання музичних інструментів (сопілки, скрипки, бубна, бандури). Труднощі у 44% дітей виникли з визначенням звучання скрипки та сопілки. 10% дітей взагалі не орієнтувалися ні в назві, ні в звучанні запропонованих музичних інструментів.

Слід відзначити, що зазначені завдання викликали інтерес у всіх дітей. Проте його виконання зайняло в дітей багато часу, вони вагалися, міняли картки, деякі спостерігали за реакцією дорослого. У той же час з цікавістю слухали звучання інструментів.

З'ясувати, які українські народні танці знають діти, дало нам змогу п'яте завдання, запропоноване дітям. .

Сама постановка першого запитання, яке стосувалося обрання дітьми двох улюблених українських таночків, викликала у дітей жваву реакцію. Дітям сподобалося уявити себе найкращим танцюристом. Проте, відповіді дітей засвідчили їх незнання українські народних танців. Лише 25% дітей назвали українську народні танці (переважно це був «Гопачок», «Гуцулка», «Козачок»). У інших відповідях замість танців називалися окремі танцювальні елементи, зокрема 15% дітей відповідали: «ковирялочка», «присядки», «пружинка». 40% дітей (переважно хлопці) говорили, що будуть танцювати «брейк» та «реп», а дівчатка – танець з квітами, гілочками, віночками. 20% опитуваних дітей не змогли назвати жодних танців (з них 5% заявили, що взагалі не цікавляться танцями).

Відповіді на наступні запитання підтвердили дану ситуацію. Крім «Гопачка» 40% дітей не могли назвати жодного іншого українського народного танку. 15% - помилково до українських танців відносили «Польку». 45% – взагалі не назвали жодного українського народного танцю. Це свідчить про те, що в ЗДО не приділялося належної уваги питанням

популяризації українського танцю. Діти, виконуючи елементарні українські народні танцювальні рухи, не знали їх назву а також у якому з українських традиційних танків вони застосовуються.

Для визначення рівня ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з українськими народними казками, традиційним українським одягом, іграми, музичними інструментами й танцями нами були розроблені наступні рівні

Високий рівень – діти добре знають українські народні казки та персонажів з них, вміють їх визначити з поміж інших, сформулювати визначення української народної казки; обізнані з елементами українського одягу, можуть розпізнати їх з поміж інших національних костюмів (російський, польський); знають 4-5 українських народних ігор та їх правила проведення; орієнтуються в українських народних інструментах, можуть назвати основні з них (5-6), впізнати за звучанням; можуть назвати 3-4 українських народних танців, вміють виконувати їх танцювальні фігури.

Середній рівень – діти добре обізнані з казками, проте у них виникають труднощі з визначенням з-поміж запропонованих українських народних казок; розпізнають українські народні костюми, проте не можуть вірно назвати всі їх елементи; можуть назвати декілька українських народних ігор, проте не орієнтуються в правилах їх проведення; знають 3-4 українських народних музичних інструменти, вагаючись, визначають їх за звучанням; знають 1-2 українських народних танці.

Низький рівень – у дітей виникають труднощі як з перерахуванням знайомих казок, так і з визначенням з-поміж них українських (плутають зміст та персонажі казок); виявляють повну необізнаність щодо українського національного одягу, не знають і ніколи не грають в народні ігри, не обізнані з українськими народними інструментами, відповідаючи на запитання, не спроможні назвати жодного з них, або путають з ненародними музичними інструментами, не мажуть назвати жодного українського народного танцю.

Початковий рівень – діти взагалі не виявляють цікавості до запропонованих їм завдань. Їх відповіді зводяться до таких як «не знаю»,

«мене це не цікавить». Вони не спроможні назвати українські казки, їм не знайомі елементи національного одягу. Вони не орієнтуються в назвах та звучанні українських народних музичних інструментів.

Визначаючи рівні, ми брали середні показники знань дітей казок, українського народного одягу, ігор, музичних інструментів і танців. Тому, наприклад, віднесення певної кількості дітей до вищого рівня не означає, що їм притаманні стовідсотково всі характеристики. Зокрема, згідно нашого дослідження, відсутній вищий рівень обізнаності дітей в українських народних іграх.

Таблиця 2.2

Рівні розвитку елементів національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку

Всього дітей	Рівні	Показники у відсотках
65	Високий	19%
	Середній	26%
	Низький	54%
	Початковий	1%

Питання третього блоку були сформовані з метою виявлення наявності елементів національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку.

На перше питання переважна більшість опитаних дітей (70%) чітко назвали свою національність (серед них 75% – українці, 20% – росіяни, 5% – представники інших національностей). 25% дітей не змогли впевнено визначити свою національну приналежність. 43% тих, що дали невірну відповідь, не розуміючи значення слова «національність», вказували своє ім'я, прізвище, стать («Я – Сергій..., я – дівчинка..., я – дитина»). 5% опитаних дітей взагалі не змогли дати будь-яку відповідь на дане запитання. Щодо другої частини питання, то лише 20% дітей аргументували свою національну приналежність тим, що їх батьки українці, що вони розмовляють українською мовою. Половина дітей (50%) вважають, що головний фактор – це те, що вони живуть в Україні.

Переважна більшість дітей (85%), відповідаючи на друге запитання, зазначили, що відчують радість від того, що народилися і проживають в Україні. Проте, стосовно причин цього відчуття, 35% називали гарну природу, тепле літечко..., 40% на перше місце ставили те, що тут у них багато друзів, їм весело, лише 25% пов'язували свою радість з тим, що Україна «найкраща країна», що «тут їх батьки, бабусі і дідусі». 10% опитаних дітей на дане запитання відповіли негативно, відзначивши, що їм більше хотілося б бути американцями, французами тощо. 5% дітей не змогли відповісти на дане запитання.

Тенденція, яка проявилася під час відповідей на друге запитання, в певній мірі знайшла своє продовження, коли було задане третє. Все ж більшість дітей відзначали, що їм подобається Україна і вони не хотіли б жити в іншій країні (40%). 30% відзначили, що хотіли б просто погостити в іншій країні, 25% дітей (ті, що не відчують радості від того, що народилися в Україні) хотіли б переселитися до іншої країни. Вони говорили, що коли виростуть, то обов'язково кудись поїдуть. Така ситуація, певною мірою, пов'язана з тим, що батьки багатьох дітей знаходяться на заробітках за кордоном. З іноземними країнами у свідомості дітей пов'язується достаток, гарні та яскраві речі і на кінець батьки. Знову таки 5% дітей виявилися пасивними і не змогли визначитися з відповіддю на дане запитання.

Відповіді на запитання стосовно гордості за свою національну приналежність, то переважна більшість дітей (95%) висловилися, що вони пишаються тим, що є українцями, росіянами. Проте, відповіді на другу частину запитання засвідчили, що дітям важко пояснити причини своєї гордості. 57% дітей взагалі не могли пояснити причину появи цього відчуття. 30% стверджували, що українці найсильніші, найгарніші. 8% дітей говорили про те, що в Україні дуже гарно, тут багато красивих будівель, що дуже гарні українські пісні.

Відповіді на запитання стосовно мови спілкування засвідчили існуючі в Україні реалії. Значна частина російськомовних дітей була серед киян (55%).

При цьому, діти відзначали, що в садочку розмовляють з друзями українською, а вдома з батьками – російською. Серед респондентів Кам'янець-Подільських ЗДО 85% і вдома і в садочку спілкуються українською мовою і вважають, що це їх рідна мова. Вони навіть не задумуються над питанням, чи потрібна їм українська мова і володіння нею сприймають як звичайне явище.

Характерна для сьогодення тенденція проявилася під час відповідей дітей на останнє запитання. Переважання українському в телепросторі іноземного продукту, слабка ознайомлення дітей з українськими казками призвело до того, що серед улюблених героїв сучасних маленьких українців переважають іноземні персонажі (Гаррі Потер, Людина-павук, Шрек, Фіона тощо). Саме такі відповіді були у 95% опитаних дітей. Лише у 5% поряд іноземними героями були присутні Добриня Микитич, Котигорошок.

Загалом, відповіді на запропоновані питання, засвідчили досить низький рівень розвитку тих елементів національної самосвідомості, які вже повинні бути присутніми в дітей старшого дошкільного віку. Гордість і радість від того, що вони є українцями в переважній більшості дітей не вмотивована, що засвідчило, по-перше, їх слабка ознайомлення з українською культурою, фольклором; по-друге, що в сім'ях мало уваги приділяється питанням національного виховання, діти, переважно, формуються в умовах полікультурного інформаційного простору.

Для визначення рівнів розвитку основ національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку нами були розроблені *наступні рівні*.

Високий рівень – у дітей сформоване позитивне ставлення до своєї національної приналежності, вони розмовляють українською мовою, яку вважають своєю рідною. Вони можуть вмотивовано пояснити причини гордості тим, що є українцями.

Середній рівень – діти загалом позитивно ставляться до того, що народилися українцями, проте виникають труднощі з поясненням причин

радості й гордості за це. Вони позитивно ставляться до української мови, вважаючи її своєю.

Низький рівень – діти вагаються стосовно характеристики своїх відчуттів (радість, гордість) стосовно національної приналежності. У них яскраво виражене бажання покинути Україну в майбутньому (коли виросту). Проявляється більш позитивне ставлення до інших країн. Якщо і спілкуються українською мовою, то рідною вважають російську (пов'язано зі спілкуванням у сім'ї).

Початковий рівень – діти взагалі не виявляють цікавості до запропонованих їм запитань. Їх відповіді зводяться до таких як «не знаю», «мене це не цікавить».

Таблиця 2.3

Рівні розвитку елементів національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку

Всього дітей	Рівні	Показники у відсотках
65	Високий	16%
	Середній	39%
	Низький	41%
	Початковий	4%

Зведення результатів усіх трьох блоків констатувального експерименту дало нам змогу вивести середні показники, які, на нашу думку, можуть характеризувати загальний початковий рівень розвитку першооснов національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку. Ці показники можна розглядати як базові для проведення формувального експерименту (таблиця 2.4).

Таблиця 2.4

Зведені показники рівнів розвитку елементів національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку

Рівні	Дані першого блоку експерименту	Дані другого блоку експерименту	Дані третього блоку експерименту	Зведені результати чотирьох блоків (к-сть/%)

	нтального дослідження (к-сть/%)	дослідження (к-сть/%)	тального дослідження (к-сть/%)	
Високий	9	19	16	18
Середній	17	26	39	27
Низький	72	54	41	51
Початковий	4	2	1	4

Загалом, дані показники відповідають наступним рівням розвитку першооснов національної самосвідомості, які ми вивели з відповідних критеріїв по кожному із блоків.

Високий рівень. Діти впевнено орієнтуються стосовно назви своєї країни, її столиці, обізнані з основними державними символами (прапор, герб), можуть назвати чотири-шість річок та великих міст України. Вони володіють найелементарнішими знаннями з історії України (хто такі козаки, гетьмани, чим займалися їх предки), можуть назвати декілька відомих українських історичних постатей. Діти знайомі з народною музикою, можуть назвати до 10 відомих їм українських народних пісень, здатні більшу частину з них (7-8 пісень) проспівати. Діти добре знають українські народні казки та персонажів з них, вміють їх визначити з поміж інших, обізнані з елементами українського одягу, знають 4-5 українських народних ігор та їх правила проведення; серед інших можуть вибрати українських народні музичні інструменти. Загалом, у дітей сформоване позитивне ставлення до своєї національної приналежності, вони розмовляють українською мовою, яку вважають своєю рідною. Вони можуть вмотивовано пояснити причини гордості тим, що є українцями.

Середній рівень. Діти дають вірну відповідь на більшу половину поставлених запитань. Вони орієнтуються щодо назви країни, в якій проживають, її столиці, можуть назвати декілька (2-3) українських річок, міст. Лише за допомогою дорослих здатні назвати когось з відомих українців. Діти в загальних рисах мають уяву про те, що таке українська народна музика, чому вона називається народною, можуть назвати 6-7 народних

пісень, проте лише частину з них (3-4) можуть заспівати. Вони, загалом, добре обізнані з казками, проте у них виникають труднощі з визначенням з-поміж запропонованих саме українських казок, розпізнають українські народні костюми, можуть назвати декілька українських народних ігор, проте не орієнтуються в правилах їх проведення, Діти можуть назвати 2-3 українських народних музичних інструменти. Вони загалом позитивно ставляться до того, що народилися українцями, проте у них виникають труднощі з поясненням причин радості й гордості за це. Вони позитивно ставляться до української мови, вважаючи її своєю.

Низький рівень. Зі всіх поставлених запитань діти здатні дати вірну відповідь на 30, не активні, не проявляють ніякої зацікавленості щодо поставлених завдань. Лише за допомогою дорослих вони спроможні дати вірні відповіді щодо назви країни, її столиці, неспроможні назвати ріки і міста України. Не можуть назвати жодного з відомих діячів української історії. Діти не можуть дати визначення народної музики, їхні знання українських народних пісень обмежуються 2-3 творами, з яких вони жодної не здатні заспівати. У них виникають труднощі як з перерахуванням знайомих казок, так і з визначенням з-поміж них українських, виявляють повну необізнаність щодо українського національного одягу, не знають і ніколи не грають в народні ігри, не обізнані з українськими народними музичними інструментами, не мажуть назвати жодного українського народного танцю. Діти вагаються стосовно характеристики своїх відчуттів (радість, гордість) стосовно національної приналежності. У них яскраво виражене бажання покинути Україну в майбутньому (коли виросту). Проявляється більш позитивне ставлення до інших країн. Якщо і спілкуються українською мовою, то рідною вважають російську.

Початковий рівень. Діти взагалі не виявляють цікавості до запропонованих їм завдань. Їх відповіді зводяться до таких як «не знаю», «мене це не цікавить», не виявляють інтересу до народної музики, не можуть назвати жодного твору, не знають текстів пісень, переважно

відмовляються відповідати на запитання. Вони не спроможні назвати українські казки, їм не знайомі елементи національного одягу, не орієнтуються в назвах та звучанні українських народних музичних інструментів. Загалом із запропонованих питань дають відповідь лише на 10-20%, переважно за допомогою дорослих.

Таблиця 2.5

Порівняльна характеристика рівнів розвитку основ національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку (констатувальний етап)

Рівні	Констатувальний експеримент	
	Контрольна група (%)	Експериментальна група (%)
Високий	36%	24%
Середній	33%	31%
Низький	28%	39%
Початковий	3%	6 %

Результати констатувального експерименту засвідчили, що переважна більшість вихованців дошкільних навчальних закладів, на яких поширився експеримент, (61%) виявили низький загальний рівень сформованості першооснов національної самосвідомості.

Це спрямувало нас на пошук більш результативних методів навчально-виховного впливу на дітей старшого дошкільного віку, ніж ті, які традиційно використовуються в ЗДО. Ми вважаємо, що основою нової методики має бути систематичне та комплексне використання засобів української народної музики в навчально-виховному процесі як інтегративного засобу формування інтересу до національних цінностей, закладення основ національної свідомості у дітей старшого дошкільного віку

2.2. Система роботи з формування національної свідомості у дітей старшого дошкільного віку

Мета формувального експерименту полягає у практичному доведенні гіпотези, що українські народні традиції, за умови їх цілеспрямованого й інтенсивного використання у виховному процесі дітей старшого дошкільного віку здійснюють суттєвий вплив на формування в них елементарних проявів (першооснов) національної самосвідомості.

Основним засобом досягнення поставленої мети стало активне засвоєння дітьми старшого дошкільного віку багатой спадщини національної математики.

Українська народна математика є важливим засобом формування національної свідомості дітей старшого дошкільного віку. Саме тому за основу експериментальної роботи нами було взято систематичне, цілеспрямоване використання в цілісному навчально-виховному процесі ЗДО українських народних традицій.

Результати констатувального експерименту дозволили зробити висновок про необхідність і доцільність розробки та впровадження системи роботи, яка б наповнювала освітній процес ЗДО елементами народної математики, що є одним з головних чинників формування першооснов національної самосвідомості дітей старшого дошкільного віку.

В її основі лежить ознайомлення з елементами народної математики як в ході занять, під час гурткової роботи, проведення свят та розваг. Умови її реалізації полягають у наступному.

По-перше, процес формування першооснов української національної самосвідомості у дітей старшого віку має поєднуватися з ігровою діяльністю, впливом літератури, образотворчого мистецтва тощо.

По-друге, у ході ознайомлення з народною математикою має бути присутнім інформативний компонент (історичне підґрунтя виникнення тих чи інших звичаїв, їх зміст).

По-третє, виховний процес може бути ефективним лише за умови створення атмосфери творчої співдружності й співпраці між педагогами та родиною дітей (батьки, брати і сестри, дідусі й бабусі).

Система роботи з формування основ національної свідомості у дітей старшого дошкільного віку засобами народної математики передбачає використання специфічних методів навчання та виховання. Зокрема, серед них важливу роль відіграють ті, що спрямовані на здійснення пізнавальної діяльності старших дошкільників й водночас сприяють формуванню свідомості.

По-перше, словесні методи навчання: розповідь педагога про історію виникнення обряду або традиції, про особливості її застосування; пояснення їх змісту, значення тих, чи інших термінів; бесіда вихователя з дітьми, спрямована на з'ясування рівня засвоєння ними навчального матеріалу, інтересу до народних традицій.

По-друге, наочні методи: оснащення процесу навчання ілюстративним матеріалом; розучування обрядових пісень та традиційних рухів під час українських народних ігор тощо. По-третє, практичні методи навчання: залучення дітей до ігор, до проведення традиційних українських свят та розваг.

Успіх застосування системи роботи залежить від розробки науково обґрунтованої програми і її реалізації у процесі формування першооснов національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку засобами ознайомлення з українськими народними традиціями та обрядами.

Процес формування національної самосвідомості дошкільнят багато в чому залежить від накопиченого дитиною соціального досвіду, тому побудова програми роботи відбувалася з урахуванням віку.

Зміст програми було побудовано на доступних для розуміння дошкільника відомостях з етнографії, літератури, мистецтва, історії. Були розроблені змістовні матеріали до різних розділів програми, сценарії свят і методи роботи з дітьми.

Передбачалася організація дитячого життя на заняттях, в різноманітних нерегламентованих видах діяльності і у вільний час. При цьому здійснювалося поєднання індивідуальної та спільної діяльності дітей у різних її видах (грі, ліпленні, малюванні, музиці, ігровій та інших видах діяльності).

Розроблена програма формування національної самосвідомості дошкільнят враховувала:

- 1) структуру національної самосвідомості і його змістовні компоненти;
- 2) національна самосвідомість на етапі дошкільного дитинства проявляється у вчинках, почуттях, відносинах, шляхом залучення до національних і загальнолюдських цінностей і культури.

Формування першооснов національної самосвідомості дітей старшого дошкільного віку засобами математики здійснювалось в ході спеціально організованої роботи згідно принципів комплексності, відповідності віковим психологічним та фізичним особовостям дітей. У реалізації запропонованої програми нами було виділено ряд етапів, кожен з яких передбачав виконання поставлених завдань.

Здійснення формувального експерименту передбачало три напрями експериментальної роботи, кожен з яких реалізовано впродовж трьох етапів.

Напрямок «Виховна робота з дітьми в ЗДО» був спрямований на визначення оптимальних умов організації освітнього процесу в ЗДО з метою формування у старших дошкільників ціннісного ставлення до рідного краю. Виховна робота відбувалась у кількох формах організації педагогічного процесу ЗДО: навчальні заняття, робота в повсякденні, святково-розважальні заходи.

Напрямок «Консультативно-просвітницька робота з педагогами» зорієнтований на вдосконалення професійної підготовки педагогів до формування у дітей ціннісного ставлення до рідного краю засобами етнокультури. Означений напрямок реалізували у різноманітних формах взаємодії експериментатора з педагогічним колективом ЗДО: зустріч «за

круглим столом» на тему «Хто, як не ми?» (до проблем актуалізації народної математики), семінар «Видатні українські педагоги про мудрість народної виховної традиції», семінар–практикум «Народний фольклор у роботі з дітьми різних вікових груп», консультація «Як добре ми знаємо народну математику».

Напря́м «Співпра́ця з ро́диною» передбачав заохочення сімей вихованців до використання елементів народної математики у родинному вихованні, об'єднання зусиль родини й дошкільного закладу у справі прилучення старших дошкільників до етнокультурних надбань народу.

Окрім традиційних форм співпраці родини з ЗДО (допомога у підготовці та проведенні святкових ранків, складанні родинного дерева тощо) організовано низку тематичних заходів: проблемну лекцію «Хто ми на цій землі?», консультації «Щоб наші діти росли працелюбними», «Секрети української народної кухні», групову бесіду «Виховні традиції українців», батьківську конференцію «Декоративно-ужиткове мистецтво в побуті української родини».

Реалізація формульовального експерименту ґрунтувалась на принципах: системності, поетапності та послідовності; комплексного використання різноманітних елементів етнокультури; збереження природного характеру життєдіяльності дитини в осередку дошкільного закладу; орієнтації на розвиток творчої активності дітей.

Реалізація напряму «Виховна робота з дітьми в ЗДО» передбачала впровадження ряду етапів. Перший етап спрямовано на формування у старших дошкільників уявлень й знань про самотність матеріальних і духовних цінностей українського народу.

Означеної мети досягали за умови розширення уявлень й знань дошкільників про особливості житлобудування, облаштування побуту, ужиткових речей, одягу, кулінарії, народних іграшок. Водночас дітей знайомили з творами декоративно-ужиткового й образотворчого мистецтва,

прозовим і поетичним фольклором, музичними й літературними творами відповідної тематики.

Другий етап мав на меті утвердження й закріплення у вихованців старшого дошкільного віку позитивних вражень і переживань, які з'являлись в них у процесі ознайомлення з різноманітними аспектами народної культури і народної математики.

З огляду на комплексність завдання другого етапу виховну роботу вбачали за доцільне здійснювати за трьома умовно означеними змістовними блоками: сімейно-родинний, звичаєво-обрядовий, математичний. Кожен блок реалізувався в різних формах освітнього процесу.

Третій етап зорієнтований на активне залучення особистого творчого потенціалу дітей в справу відтворення, збереження й примноження культурних надбань України. Змістова частина даного етапу була спрямована на формування вмінь і навичок комплексного поєднання отриманих знань в зображальній, мовленнєвій та ігровій діяльності старших дошкільників.

Змістового наповнення виховного середовища досягали завдяки інтегруванню елементів національних традицій у вже створене виховне середовище дошкільних закладів залучених до експерименту. З цією метою були внесені корективи в обладнання й оформлення групових кімнат, народознавчих куточків (кімнат), музичних залів. З-поміж іншого в експериментальних ЗДО було організовано: виготовлення макету стародавньої української хати; конструювання зразків стародавніх меблів виготовлених з лози (зادля компактності й легкості у пересуванні); поповнення іграшкового масиву ігрової кімнати старшої групи ляльками в народному вбранні. За одягом ляльки імітували дітей від немовляти (лялька в довгій вишитій сорочечці) й до ровесників вихованців; інтер'єр народознавчого куточка (кімнати) збагачено творами декоративно-ужиткового мистецтва; оновлення фонотеки аудіо записами камерної та

популярної музики гуцульської тематики; збагачення книжкових фондів дитячими творами про рідний край та його мешканців.

Експериментальна робота реалізувалась в межах програми «Україно – світанковий край». У програмі визначено тематику, уточнено виховні й дидактичні завдання, надано методичні рекомендації щодо проведення навчальних занять, виховних заходів, роботи у повсякденній, образотворчій діяльності. Повний зміст експериментальної програми подано в додатку Так, блок № 1 (сімейно-родинний) передбачав 2 заняття («Зростає родинне деревце», «Ми і наші рідні»), під час яких дітей знайомили з відмінністю понять «сім'я», «родина», «родовід»; формували уявлення про родинні зв'язки «по-крові» та «по-обряду»; спонукали до розповідей про свою родину; виховували почуття поваги до старших та турботи про молодших членів родини.

Задля цього увагу акцентували на методах активного засвоєння : 1) відповіді на запитання за темою «Що Ти знаєш про свою родину? »; 2) усне моделювання «родинного деревця»; 3) розповідь дітей про своїх хресних батьків; 4) дидактична гра «Я хочу Вас познайомити» (діти приносять фотографії рідних й розповідають про кожного);. 5) гра-вправа «Вуйко чи стрийко?»; 6) бесіда на тему «Що доброго я роблю для своїх рідних».

В межах блоку № 1 було організовано дві тематичні виставки «Сімейні реліквії» та «Сад родинних деревець». Їх провідною метою було знайомство з речами, які стали реліквіями в родинах вихованців, виховання бережного ставлення до старовинних речей, що є часткою матеріальної культури етноспільноти. Знайомство з «родинними деревцями» виховує гордість за приналежність до минулого й сьогодення своєї родини.

В якості експонатів було використано родинні реліквії /фотографії, листи, побутові речі, книги тощо/. й «родинні деревця», що їх виготовлено при допомозі старших членів родин вихованців.

Активізувати і поповнити набуті знання й уявлення діти мали нагоду під час розваги «День іменинника». Захід починали з ігрової ситуації «Нам

подарували нову ляльку (у гуцульському вбранні), як її назвемо?». Далі – гра-вправа «Як пестливо покликати Ганну? », «Коли Іван, а коли Івасик? », спогади запрошених хресних батьків про раннє дитинство їх похресників, конкурс на знання пісень з українськими іменами. На завершення іменинникам дарували хустинки-носовички (або інші корисні дрібнички) з вишитими (намальованими) ініціалами їх імені.

Блок № 2 (звичаєво-обрядовий) передбачав ознайомлення старших дошкільників з самобутністю атрибутики, фольклору, кулінарії й обрядових дійств у відзначенні свят (на прикладі різдвяного циклу). Програмний зміст цього блоку реалізувався у різних формах і видах дитячої діяльності. Приміром, на заняттях з художньої праці дошкільникам пропонували виготовити аплікації «Дідух», «Різдвяна зірка», для цього формували гуртки по 4-5 дітей. Згодом дитячі роботи використовували під час проведення свята «Український вертеп» в якості декорацій («Різдвяна зірка») та подарунків гостям («Дідух»).

Упродовж другого етапу формувального експерименту залучали батьків та інших членів родин вихованців до організації та проведення тематичних виставок і родинних свят. Означена форма співпраці покликана створити умови до зацікавлення своїм родоводом, усвідомлення себе спадкоємцем родинних традицій, виховання гордості за минуле своєї родини. Зауважимо, що при підготовці до виставки «Сімейні реліквії», старші члени родини радо приносили й демонстрували стародавні речі, розповідали історії про них, висловлювали надію, що зростаюче покоління збереже їх як пам'ять про своїх пращурів. Задля розв'язання перелічених завдань впроваджено тематичний цикл «Спадкоємці народних традицій». Виховна робота охоплювала три змістовні взаємодоповнюючі блоки – «родинні традиції», «трудова традиції», «мистецькі традиції».

На цьому етапі найактивніше послуговувались наступними методами та прийомами: тематична розповідь, актуалізація попередньо набутих знань, демонстрація, вправляння, змагання; відгадування загадок, вивчення пісень

та віршів про різні види декоративно-ужиткового мистецтва, пригадування приказок та прислів'їв про художню працю. Відбувалось створення ігрових ситуацій («Маленькі оповідачі», «Вправні майстри», «Кому, що подарувати», «Театр перед мікрофоном»), проведення дидактичних ігор («Прикрасимо хатинку ляльки Василянки», «Влаштуємо виставку сувенірів», «Підберемо орнамент», «Віднайти відмінності у візерунках», «Вірно-невірно»).

В період третього етапу діти активно долучались до творчої діяльності за мотивами усної народної творчості, зокрема казок. Посилена увага до драматизації невеликих за обсягом творів зумовлена тим, що без примусу з боку дорослого і без зайвого дидактизму, казка дозволяє звернутися до вже відомого і концентрує увагу на провідній думці твору. Обговорення характеру казкових героїв при підготовці до драматизації допомагає дошкільникам образно уявити позитивних і негативних персонажів, закріпити художньо-образні уявлення, розкрити етнічний колорит казкового сюжету, сформувані вміння імпровізувати над змістом твору.

Виховна робота по ознайомленню з сімейними традиціями відбувалася на заняттях, у повсякденному житті і у святах.

Таблиця 2.5

Система роботи з ознайомлення з родинними традиціями

Форма роботи	Тема
Навчальні заняття	Створимо казку
	На порозі Великдень. Підготовка родини до великодніх свят
Робота у повсякденні	Чари народної казки
Святково-розважальні заходи	Обряд першого заплітання дівчинки (свято)
	Подарунки для любої нені (свято)

Так, під час комплексного заняття «Створимо казку» у дітей розвивали вміння інсценувати казковий сюжет з залученням іграшкових героїв. З цією метою проводилась попередня бесіда на тему “За що ми любимо казку”,

читання гуцульської казки “Як чоловік з жінкою стали менше їсти”, визначали кількість казкових героїв та необхідне обладнання для “сцени”. Діти розподілялись на гуртки по 4-5 осіб для виготовлення ляльок — героїв казки.

З огляду на те, що третій етап експерименту припадав на період святкування Великодня, особливої уваги надавали ознайомленню дітей зі звичаями й обрядами українського народного календаря. Так, проведення заняття на тему “Українські діти” передбачало поглиблене вивчення української звичаєвої обрядовості й виховання працелюбності.

Заняття влаштували в народознавчій кімнаті, де знаходився макет сільської хати, речі стародавнього вжитку. На початку заняття педагог зазначила, що за звичаєм перед святом слід охайно прибрати й прикрасити оселю та подвір’я, приготувати смачні святкові страви, написати писанки, підготувати святковий одяг. Діти погоджувались, що саме вони мають прийти на допомогу. І хоча вони ще не можуть виконувати складної хатньої роботи, та якщо будуть старанно й уважно виконувати посильні доручення, принесуть втіху своїм рідним. При цьому вихователька пропонувала дітям самим знайти пояснення такій назві. Вихователька запитувала малят, чим вони можуть допомогти своїм батькам та родичам у приготуванні до Великодніх свят.

Заняття завершувалось грою “Прикрасимо хатинку ляльки Василянки”. За умовами гри слід допомогти ляльці Василянці прикрасити до свята її ляльковий будиночок. Діти добирали ужиткові речі, що знадобляться для облаштування української хатки. Вибираючи річ з старовинної скрині, кожен пояснював свій вибір.

Під час святкового заходу “Подаруй ми писанку” діти згідно звичаю дарували усім запрошеним власноручно розписані писанки на знак подяки, що до них завітали у гості. Батьки приготували розповідь на тему “Як мені допомогла моя люба дитинка”. Вихованці виконали інсценізацію гуцульської казки “Як багач паску заміняв”. Відбулись гра-вправа /спільно з дорослими/

“Що було у Вас у великоднім кошику”, народна гра “Перекоти писанку” та художньо-дидактична гра “Зберемо розбиту писанку”, в якій змагались батьки з дітьми в збиранні мозаїки.

Ознайомлення юних учасників експерименту з трудовими традиціями українців відбувалось на заняттях комплексного характеру, розважальних заходах та роботі в повсякденні.

Таблиця 2.6

Система роботи по ознайомленню з трудовими традиціями

Форма роботи	Тема
Навчальні заняття	Готуємось до ярмарку (підготовка до свята Український ярмарок)
Робота у повсякденні	Що ми знаємо про український народний календар (пізнавальна бесіда)
Святково-розважальні заходи	Народні забави (спортивна розвага)

Так, заняття “Готуємось до ярмарку” спрямоване на закріплення знань вихованців про речі повсякденного вжитку та твори народного мистецтва, збагачення словникового запасу. Задля досягнення означених завдань проводилась підготовча бесіда “Що таке ярмарок?” Відтак дітям пояснювали зміст понять “виріб”, “товар”, “сувенір”, “прикраса”, “ужиткова річ”. У грі-вправі “Кому, що потрібно?” діти вирішували, що саме будуть “продавати на ярмарку”, словесно змальовували майбутній виріб. Різновиди “товару” виготовлялись на заняттях образотворчої діяльності.

У повсякденній роботі діти розповідали про відомі їм свята народного календаря, виконували малюнки на тему “Моє улюблене свято”, вивчали г приказки та прислів'я про працю й лінощі (“А хто робить, то той їсть, як не робить, має піст”, “Люби працю і в холоді – завжди будеш, як в золоті.”, “Де нема газди, там ладу не жди.”, “Ледачі все терплять невдачі” тощо), залучались до гри-нагадування “Вірно – невірно”, впродовж пізнавальних

хвилинок знайомились з метеорологічними народними прикметами (“Куди вітер дме, туди дощ впаде”, “Багато снігу в році - багато хліба на тоці”, “Багато жолудів на дубі – тепла зима буде”)

Блок № 3 “Математичний” за тематичним змістом є продовженням двох попередніх блоків. Означений блок спрямований на закріплення набутих дошкільниками знань і уявлень про різні аспекти народної культури, розвиток естетичного сприйняття українського колориту засобами народної математики. Згідно завдань планувалась робота на заняттях, під час виховних заходів й у другій половині дня.

Невід'ємною і складовою частиною формування основ національної свідомості є народний календар. Роботу представлено в додатку Е2.

Народний календар - це система історично обумовлених дат, подій, спостережень за навколишньою дійсністю, народних свят, урочистостей, які в певній послідовності відзначаються протягом року і прилучають дошкільників до живої енциклопедії побуту й дозвілля народу. Народний календар місяць за місяцем, тиждень за тижнем, періодично день за днем передбачає, відповідно до конкретних умов даного регіону, всі сторони і види хліборобської праці, особливості життя, зміни в природі. В дошкільному закладі народний календар є природовідповідною програмою національного виховання. Календарні звичаї і обряди українського народу різноманітні за призначенням, змістом, характером, функціонуванням і виховним впливом на дитину. Вони пов'язані з природою рідного краю, природою самої людини, трудовою діяльністю народу в різні пори року, поглиблюють емоційні зв'язки з життям, працею, красою рідного краю; відображають українську дійсність, національний характер народу, його самобутній культурно-історичний шлях.

У процесі дотримання звичаїв і обрядів народного календаря дітьми засвоюється культура дідів і прадідів, тобто справжня народна культура, яка лежить в основі сучасної української національної культури. А народна

культура - це те життєдаїне коріння, яке живить духовність, зокрема ідейність, моральність, естетику кожної дитини.

У дошкільному закладі матеріали з української обрядовості використовуються на заняттях з ознайомлення дітей з явищами навколишнього світу, рідною природою, художньою літературою, образотворчою діяльністю, на музичних заняттях. Ці заняття можуть бути різних типів. Фронтальні заняття проводяться з усією групою дітей. Групові заняття (об'єднують не більше 10-15 дітей) проводять з кожною підгрупою окремо. Це можуть бути екскурсії, спостереження, ігри. Індивідуально-групові заняття об'єднують від п'яти до восьми дітей. Це розігрування малих жанрів фольклору, зачування потішок, віршів, лічилок, скоромовок, обрядових пісень. Індивідуальні заняття проводять з однією дитиною (або трьома-чотирма дітьми) для закріплення або корекції отриманих знань, умінь і навичок.

Заняття народознавчого циклу мають комбінований характер. Протягом заняття вихователь використовує різноманітні методи навчання: розглядання виробів і бесіда про них, загадки, приказки, вірші, ігри, картини, художні твори, технічні засоби (діапроектори, діафільми). Вони можуть бути також комплексними, коли на одному занятті вирішуються програмні завдання з різних розділів.

Дітей на заняттях знайомлять з вимірюванням часу. Умовне і своєрідне окреслення мір часу, довжини, обсягу тощо виникло в процесі трудової діяльності людини. Впродовж тривалого часу ці виміри унормовувалися і набирали певного шаблону, відомого і визнаного у конкретному людському середовищі. Та чи інша величина поширювалась під час обмінних торгових операцій. Набуті віками навички виміру поля, довжини, маси, часу закріплювались у повсякденному житті, хоча паралельно засвоювались загальноприйняті стандартизовані міри.

Селяни, будучи у своїй більшості неписьменними, користувалися оригінальними прийомами при здійсненні додавання, віднімання, множення

та ділення. Усі ці дії робилися усно. Народна арифметика починалася з лічби на пальцях рук, паличок, камінчиків, бобів чи квасолі. Однак спорудження будинків, виготовлення складних знарядь праці - воза, плуга тощо вимагали певних знань і навичок. Найпростіші форми рахунків застосовували при випасанні худоби на відгоні. Для цього служив "раваш" - прямокутний брусок з позначками - "карбами", половина якого вручалась пастухам, а друга залишалася у господаря. При додаванні й відніманні спочатку, округляючи, лічили сотні, а потім до них додавали чи віднімали десятки, а наприкінці - одиниці. Множення та ділення здійснювалося способом округлення і повторного неодноразового додавання чи віднімання. Для спрощення операцій з чотирма арифметичними діями в повсякденній практиці лічили зручнішими числами - парами, трійками, п'ятірками, десятками, сотнями. В українців існували з давніх-давен прості й разом з тим логічні числові знаки. Так, одиниці зображали паличками, десятки - хрестиками, сотні - кружечками, тисячі - квадратами, дроби - горизонтальними або похилими рисками. За допомогою цих знаків можна було написати будь-яке число. Для кращого запам'ятовування чисел широко використовували зарубки на різних предметах, а також записи вугіллям або крейдою.

Людина у своєму житті насамперед помічає плин часу. Що пердусім полягає в означенні виміру тривалості дня, доби, поділу їх на часові відрізки, які вмотивовувались традиційним побутом, господарською діяльністю. Саме в такому часовому вимірі людина вбачала суть буття: "Що сьогодні?". І її існування поділялося на тижні, місяці, роки, десятиліття, а на дні - основний відлік часу, що стосувався повсякденної діяльності.

Доба поділялась на чотири частини: ранок, день, вечір, ніч, а день, як активна частина доби, - відповідно на ранок, обід ("полудне") і вечір. Поза тим був ще й інший відлік: за першими півнями, другими, третіми, що відповідало передранковій порі. Часто користувались поняттями "до

полудня", "по полудню годину чи другу", "перед заходом Сонця", "опівночі" тощо.

Побутувало чимало способів дізнатися про пору дня, найчастіше орієнтувалися за тінню людини, або якогось предмета (будинку, дерева), розташуванням Сонця на горизонті. Більш точна регламентація часових вимірів здійснювалася у побуті, через зв'язок з природою у процесі господарської діяльності, через відтворення пам'ятних подій родинного чи громадського життя.

Важливим аспектом формування основ національної свідомості дошкільниками є ознайомлення з мірами вимірювання. Своєрідною виявилась народна система лінійних мір, якою користувались в Україні з давніх-давен. Їх походження має антропометричний характер. Міри пов'язували з природним рухом (розведенням пальців, розмахом рук), з окремими частинами людського тіла (ліктем, п'ядею, пальцями, ступнею і навіть голосом) чи фізичною силою - "на відстань голосу", "на відстань кинутого каменя" тощо. Тому у різних народів вони були не однаковими, тісно пов'язувалися з традиційними особливостями ("локоть давноторимський", "локоть мадярський").

Основними мірами довжини ще з часів Київської Русі були "локоть", "ступня", "сажень" і навіть "крок". "Локоть" - відстань між локтєвим суглобом і кінцем стиснутого кулака ("п"ястуха") людини середнього зросту - становив 45 - 50 см. "Литовський локоть" дорівнював 61,1 см і був поширений на Поліссі. Меншими за величиною були такі міри, як "стопа" і "п"ядь". У Карпатах паралельно зі "стопою" вживався термін німецького походження "шух" (приблизно 30 см), який ділився на 12 "перстів" чи "пальців" (величина великого пальця). "Перст" у лісорубстві ототожнювався з "цалем", "цолом" (2,5 см).

В українців, як і в багатьох інших слов'янських народів, "п'ядь" розділялась на дві величини - "мала п'ядь" і "велика п'ядь". "Мала п'ядь", або ще "хрома п'ядь" - це відстань між розставленими великим і вказівним

пальцями (19 см), а "велика п'ядь" - між великим пальцем і мізинцем (21-23 см).

Наведені міри застосовувались переважно у ткацтві, у різних народних промислах, а також у бджільництві; "сажень" стосувався міри землі. Витягнуті в обидва боки руки становили "сажень" ("сяг") - приблизно 177-186 см. "Коса сажень" дорівнювала 2,5 м і визначалась відстанню від підошви лівої ноги до кінця пальців витягнутої вгору правої руки. Відстань на землі ще міряли "кроком", що дорівнював 75см.

Народні міри, що з'явилися у процесі тих чи інших польових робіт, мали умовний характер, були приблизними. Найбільш поширеною була міра "день орати", чи "день землі", або "на один плуг", тобто величина поля, зорана впродовж дня.

Споконвіку мірою для сипких продуктів - зерна, муки, круп - була не їх маса, а об'єм. Обмін здійснювали за правилом: однаковий товар вимірювався посудом однакової місткості. Так з'явилися "мірки". У Карпатах це був посуд (бочка) на 32 л зерна. Меншими одиницями були "півлітра" (16 л) і "чвертка" (8 л). Ними могли міряти крупу або муку. Побутовув й інший спеціальний посуд для мір - "міртук", а також "гелетка". Поширеною стала така міра, як "гарнець" ("горнець"), що містила 3,7 л і поділялась на чотири кварта. Сталою мірою був "корець" (96 кг). На Гуцульщині йому відповідав "кобельчи" ("кобель"), що поділявся на чотири "фердилі", а останній, у свою чергу, - на чотири "патральці" (8 л). Для муки ще з давньоруських часів існувала міра "мисль" ("мисель") - посуд, що мав вигляд дволітрової циліндричної бляшанки.

Сипкі міри, зокрема зерно, також міряли пудами, а в повсякденному вжитку - "міркою" (посудиною на пуд або півпуда ваги), іноді "лунтухами" (5 пудів). На Правобережжі зерно міряли "корчем", що вмещав 8 пудів. Іноді використовувалася давньослов'янська одиниця виміру зерна - "четверик" (24 - 26 л). Вагу м'ясних та рибних продуктів обчислювали на "фунти" (400 г) та "ока" (4 фунти).

Використання усної народної творчості, що містить математичний зміст допомагає дітям засвоїти числа, їх послідовність, величину. Лічилки, загадки, прислів'я, приказки та казки активізують такі логічні операції мислення як аналіз, синтез, абстрагування, класифікація, узагальнення, порівняння. У фольклорі містяться уявлення народу про довкілля в його взаємозв'язках і взаємозалежностях, які можна відобразити через кількісні показники, величину (об'єм, вагу, площу, відстань, довжину та ін.), положення у просторі та часі. Крім того, фольклор не вимагає створення спеціальних умов чи форм роботи, він успішно використовується в ігровій, образотворчій, рухливій та інших видах дитячої діяльності. Серед малих фольклорних жанрів, що містять математичні уявлення народу, слід визначити лічилки. У переважній більшості вони містять логічний числовий звукоряд, що характеризується чітким ритмом та віршованою формою. Це сприяє оволодінню дітьми, починаючи з середнього дошкільного віку, уявленнями про множину та число, засвоєнню натурального ряду чисел, порядку в ряді величин; активізує в їхньому мовленні слова-числівники. Наприклад: «Раз, два, три, чотири, козі дзвоника вчепили. Коза бігає, кричить, просить дзвоник відчепить». Інші задачі логіко-математичного розвитку вирішують загадки. Вони сприяють активізації мислення дітей, розвивають кмітливість, спостережливість. В їхньому змісті з гумором ставиться певна задача, вирішення якої може бути пов'язане з необхідністю здійснювати певні арифметичні дії. Використання загадок допомагає розвивати спостережливість у дітей, вміння аналізувати явища природного довкілля («Довгі вуха, куций хвіст, невеликий сам на зріст. На городі побував, нам капустку попсував. Довгі ноги – скік та скік. Ми погнались, він утік»), вивчати предметний світ («Дерев'яне полінце – шість дірочок має, весело співає»), людину («У двох матерів по п'ять синів – і всі на одне ім'я»), зосереджуватись на матеріалі, що розглядається. Вони є універсальним засобом, що є актуальним і під час занять, і на прогулянці під час спостережень, праці, і у процесі ігрової діяльності дітей. Близькими за

змістом до загадок є прислів'я, які образно і чітко передають життєвий досвід від покоління до покоління. Вони не вимагають розв'язання певного завдання, проте щоб зрозуміти зміст, який у них міститься, треба поміркувати. Використання прислів'їв сприяє активізації таких операцій мислення як аналіз і синтез, абстрагування та узагальнення, що виступає одним із завдань роботи з дітьми старшого дошкільного віку. Допомагає розвитку уміння аргументувати свою відповідь, стимулює розвиток допитливості як важливої пізнавальної якості. У змісті багатьох прислів'їв містяться знання про число («Мудрому і два слова досить, а дурному й копа не допоможе»), форму («Чудний бублик: кругом об'їси, а всередині нема нічого»), величину («У страху очі великі»), простір («Як небесна височина, так і морська глибина») та час («Ранок вечора мудріший»). Активізації математичного словника дітей сприяє використання примовок та приказок. На відміну від прислів'їв, вони позбавлені описовості та моралі, певних висновків, можуть бути незвичайними та трохи безглуздими. Проте у гумористичній і доступній дітям дошкільного віку формі дозволяють закріпити у них уявлення про число («Балакала, говорила – сім мішків гречаного Данила»), простір («Бедрику, бедрику, скажи мені правдоньку, куди буде дощик: чи сюди, чи туди?»), «Летів горобець через безверхий хлівець та вгору пурх!» та час («Скривився, як середа на п'ятницю», «Не попередить четвер середи»). Ще один з малих фольклорних жанрів – скоромовка. Її зазвичай використовують з метою оволодіння дітьми умінням швидко і чітко вимовляти текст, повторюючи певну фразу чи невеликий віршований текст. Спираючись на це, використання у роботі з дітьми старшого дошкільного віку скоромовок, які містять слова-числівники, сприятиме засвоєнню ними математичної лексики та формуванню орієнтації в кількісних відношеннях між предметами та явищами. Наприклад: «Хитру сороку піймати морока, а на сорок сорок – сорок морок», «Дрова рубали два дроворуби»

Процес взаємодії з педагогами передбачав оглядові лекції, індивідуальні й групові бесіди, метою яких було:

- уточнення понять “виріб”, “мистецький твір”, “культурна цінність”;
- стимулювання до самоосвіти в царині народознавства;
- формування стійкого інтересу до певного виду ремесла, рукоділля, образотворчої діяльності за мотивами робіт народних майстрів.

Проведення семінарів-практикумів надало змогу вдосконалити зображувальні, композиційні й орнаментальні вміння. Щоправда, спочатку виконавці зазнавали певних труднощів, позаяк їх орієнтували на відтворення національного колориту. Проте прагнення до самовдосконалення й взаємодопомога сприяли досягненню високого рівня майстерності. Відрадно, що виконання творчих завдань супроводжувалось жвавим обговоренням можливих варіантів виробу, вправляння у традиційній і пошуком власної техніки виготовлення.

На завершення експерименту кожен з учасників продемонстрував власноруч виготовлені поробки й підготував методичні рекомендації по використанню мистецьких творів майстрів Полтавщини в образотворчій діяльності вихованців ЗДО.

Співпраця з родинами вихованців теж містила мистецьке спрямування. Окрім заходів присвячених родинним традиціям (підготовка до Великодня, участь у святі матері й святі першого заплітання) організовано батьківську конференцію на тему “Декоративно-ужиткове мистецтво в побуті української родини” й виставку-конкурс “Рукоділля нашої родини”.

У доповідях учасники конференції визнавали декоративно-ужиткове мистецтво невід’ємною складовою феномену народної культури, знайомили з “літописами” видатних мистецьких династій Полтавщини, доводили виховний вплив народних ремесел на формування особистості дитини, досліджували педагогічні чинники формування в дошкільників ціннісного

ставлення до творів декоративно-ужиткового мистецтва, виявляли потребу в ознайомленні дошкільників з народними ремеслами в домашніх умовах.

Згодом в експериментальних ЗДО відбулись виставки-конкурси “Рукоділья нашої родини”. У процесі підготовки родини вихованців мали нагоду розвинути й стимулювати індивідуальні творчі здібності, формувати вміння раціонального розподілу обов’язків, підтримувати емоційно-позитивний клімат під час спільної творчої праці.

Організація заходу складалась з наступних етапів:

- обрання журі з числа педагогів, родичів і вихованців;
- підготовка поробок;
- створення експозиції;
- презентація експонатів;
- надання заохочувальних призів в номінаціях ”За краще виконання”, “За вияв фантазії”, “За старанність”.

Завданням кожної родини було не лише виготовити певну річ, а й цікаво продемонструвати результати спільної творчої діяльності. Відтак захід перетворювався в імпровізоване театралізоване дійство, учасники якого вправлялись у знанні коломийок, дотепних історій, приказок та загадок на ремісничу тематику.

Заходи кожного етапу формувального експерименту здійснювались на ґрунті узгодженості виховних впливів педагогів і батьків, що досягалась в результаті різносторонньої співпраці з педагогічним колективом і членами родин вихованців. Вона відбувалась у різноманітних формах теоретичної та практичної спрямованості.

2.3. Аналіз результатів дослідження

Завданням підсумкового діагностичного зрізу є оцінка ефективності запропонованої експериментальної навчально-виховної програми

формування першооснов національної самосвідомості, в основі якої лежить використання виховних засобів українських народних традицій

Для порівняння результативності формування першооснов національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку експериментальної та контрольної груп було застосовано ту ж методику, що і в ході констатувального експерименту.

Діагностичний зріз проводився серед дітей експериментальної та контрольної груп з метою визначення змін рівня розвитку першооснов національної самосвідомості та відмінностей щодо цих компонентів між дітьми, які проходили навчання в системі пропонованої методики та дітьми, які навчалися за традиційною програмою.

У ході проведення контрольного зрізу ми запропонували дітям експериментальної та контрольної груп виконати ті ж завдання, що й під час констатувального експерименту. Також нами були використані ті ж критерії для визначення рівня розвитку першооснов національної самосвідомості, що і під час констатувального експерименту. Відтак, аналіз дитячих відповідей дав нам змогу, по-перше, визначити наскільки рівень їх усвідомлення своєї національної приналежності, обізнаності з українськими національними цінностями змінився в порівнянні з тим, яким він був до застосування пропонованої навчально-виховної методики, а, по-друге, виявити різницю між дітьми, навчання і виховання яких протягом експериментального періоду здійснювалося в рамках пропонованої експериментальної методики і тими, чиє навчання і виховання проводилося за програмами «Дитина» і «Малятко».

Отже, відповідно до того, як проводився констатувальний експеримент, дітям експериментальної та контрольної груп були поставлені запитання, першого блоку, спрямовані на з'ясування рівня знань дітей про країну, в якій вони живуть, її територію, столицю, великі міста, державну та національну символіку, а також рівня їх обізнаності з

найелементарніших питань історії України, побуту та звичаїв українського народу.

Аналізуючи відповіді дітей експериментальних груп на запитання першого блоку ми зафіксували значні позитивні зміни. Педагогічне спостереження показало, що переважна кількість дітей експериментальної групи досягли високого рівня. На перше запитання 98% дітей дали вірну відповідь – «Україна» (2% склали діти, які взагалі відмовилися відповідати на поставлене запитання). Не викликало жодних проблем друге запитання. 90% опитаних без будь-яких вагань дали правильну відповідь, зазначивши, що в нашій країні проживають українці. При цьому, більшість з них (75%) спромоглися дати чітку відповідь стосовно того, що об'єднує українців. Серед відповідей були наступні: «...спільне проживання в одній країні – Україні», «...всі розмовляють українською мовою», «...українців об'єднує спільна культура, традиції, пісні». 8% – змогли відповісти за допомогою дорослих (були задані спрямовуючі запитання). 2% дітей надали жодної відповіді. Відповіді на третє запитання продемонстрували зовсім відмінну тенденцію, ніж під час констатувального експерименту. Так, у відповідях дітей (77%) серед знаменитих українців уже переважали постаті з історичного минулого України (князь Володимир Великий, Данило Галицький, Богдан Хмельницький, Іван Сірко, Тарас Шевченко, Леся Українка...). Це свідчить про наявність в дітей значно глибших уявлень про історію України, ніж ті, що були на початку експерименту. Значний інтерес викликало у дітей запитання про козаків. Переважна більшість опитаних (85%) відразу зазначили, що «...козаки – це наші славетні предки, які захищали Україну від ворогів». Відзначимо той факт, що значна частина дітей відзначили той факт, що в Україні були популярні козацькі пісні, в яких прославлялися їх подвиги. Діти відзначали, що вони знайомі з цими піснями і вони їм дуже подобаються.

На п'яте запитання, яке стосувалося столиці України, всі діти (100%) дали правильну відповідь без будь-яких вагань. Крім цього, значна частина

дітей відзначали, що назва нашої столиці походить від імені її засновника – князя Кия, говорили, що в Києві є Софійський собор і Золоті ворота.

На шосте й сьоме запитання ми отримали достатньо повні відповіді 88% опитаних. Ці діти знали більше п'яти великих річок та міст України. 12% дітей змогли назвати лише по одній-дві річки (Дніпро, Дністер) і по два-три великих міст України (найчастіше називалися Київ, Одеса, Хмельницький).

Вирішення завдань першого блоку: вибір малюнків, що символізують Україну, не викликало труднощів у дітей. Переважна їх більшість (63%) в повній мірі справилися з ним. Діти вже не вказували на малюнки, які їм просто подобались, а вірно відбирали саме ті предмети, що символізували Україну. 20% дітей вагались, та дещо помилялись при відборі карток. 17% – з труднощами та допомогою дорослих змогли виконати поставлене завдання.

Наступне завдання: розфарбувати прапор України, 100% дітей виконали вірно. Не було таких, які б не правильно визначили кольори, чи вагались б з послідовністю їх розташування.

Останнє завдання, яке вимагало скласти розповідь про Україну продемонструвало той факт, що діти експериментальних груп спроможні багато розповісти про країну в якій живуть, її територію, історичне минуле. При цьому у своїй розповіді вони яскраво демонстрували своє особисте ставлення до України та її народу. При цьому у розповідях переважної більшості дітей (86%) згадувалося про основі заняття українців (вирощування хліба), їх традиції, співучість українців, їх гостинність та доброзичливість. У дитячих словах відчувалася любов до рідного краю, його чудової природи.

Загалом, діти з неабияким інтересом поставилися до виконання завдань. Їх відповіді відрізнялися точністю й швидкістю.

У контрольній групі результати зрізу виявили нижчий рівень знань дітей про їх батьківщину – Україну, але все ж вони підвищились у порівнянні з даними констатувального експерименту.

72% дітей вірно визначили країну, в якій живуть, 10% – вагалися, проте все ж спромоглися дати правильну відповідь, 13% дали відповідь за допомогою спрямовуючих запитань дорослого, а 5% – не спромоглися дати відповідь. На запитання стосовно того, хто проживає в Україні, 65% опитаних дали чітку й правильну відповідь, 20% - після вагань, 15% не змогли чітко й правильно визначити свою етнічну приналежність. Лише 49% опитаних змогли чітко сформулювати відповідь стосовно того, що об'єднує всіх українців.

Серед відомих їм знаменитих українців, лише 45% дітей назвали імена визначних історичних постатей. У більшості опитаних у відповідях знову звучали переважно імена сучасних представників українського народу.

Більшість дітей (60%) володіють інформацією, що колись в Україні проживали козаки. Проте пояснити кого ми називаємо козаками та чим вони займалися більшість опитаних 55% пояснити не змогли.

Як і в експериментальній групі, запитання щодо столиці України не викликало труднощів. 85% дітей дали правильну відповідь. Лише у 15% – дане запитання викликало вагання. Чіткі й повні відповіді стосовно українських міст, річок та гір ми отримали від 45% дітей. 40% дітей змогли назвати лише по одній, дві річки. Не спромоглися дати чітку відповідь 15% опитаних.

Із завданням по виборі символів України справилися лише 30% дітей. 53% – вагались при відборі карток. 15% – змогли виконати завдання за допомогою дорослого, а 2% – не справилися з завданням. Частина дітей знову таки вибирали малюнки, які їм просто подобались. Із розфарбовуванням прапора нашої країни справилися 60% дітей, 35% - переплутали послідовність розміщення кольорів, а 5% – заявили, що не можуть виконати завдання.

Насамкінець, завдання, яке вимагало скласти розповідь про Україну та українців викликало труднощі. Відповіді дітей зводилися до констатації назви країни, в якій вони проживають, свого міста, великих розмірів країни.

Порівняльні дані результатів виконання завдань першого блоку представлено у таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Рівні розвитку елементів національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку (контрольний етап)

Рівні	Констатувальний експеримент	Контрольний експеримент	
		Контрольна група (у %)	Експериментальна група (у %)
Високий	28%	53,8%	83,2%
Середній	27%	34,6%	8,7%
Низький	41%	9,7%	7,1%
Початковий	4%	1,9%	1%

Для виявлення рівня обізнаності дітей експериментальної та контрольної груп з українськими народними казками дітям були запропоновані ті ж завдання, що й під час констатувального експерименту. Так, діти отримали картки з зображеннями персонажів казок. Діти мали визначити, яким казкам відповідає той чи інший персонаж, а також виділити серед запропонованих казок українські народні. Також дітям було поставлене запитання: «Чому ці казки називаються народними?»

У експериментальній групі 86% дітей вірно назвали казки. У 10% дітей виникли труднощі під час визначення назви казки, а 4% тих, хто виконували завдання, змогли дати вірну відповідь лише за допомогою дорослого, який зачитував уривки із даних казок. Обізнаність дітей з українськими казками склала 81 %. Частина дітей (17%) допустили по 1-2 помилки. Лише 2% дітей не справилися з поставленим завданням. Не було дітей, які не могли визначити де українські казки, а де іноземні. Переважна більшість дітей (90%) виявилися спроможними дати визначення народній казці. Лише 9% змогли сформулювати відповідь за допомогою дорослих, а 1% опитаних не змогли дати вірну відповідь. Відчутно нижчими були результати в

контрольній групі. Так, 65% дітей, переглянувши запропоновані ілюстрації, вірно назвали казки. 20% - виконали завдання за допомогою дорослого, а 10% - навіть за допомогою підказок дорослих не змогли всі казки назвати вірно, а 5% - взагалі не впоралися з завданням. Обізнаність дітей з українськими казками склала 48%. 1-2 помилок допустилися 25% дітей. Були діти, які не могли визначити де українські казки, а де іноземні (27%). Дати визначення народній казці змогли лише 45% опитаних. Більша частина (55%) на третє запитання не змогли дати вірної відповіді.

Друге завдання мало з'ясувати рівень знань дітей українського національного одягу, а також їх ставлення до традиційного вбрання українців, вимагало серед карток з зображенням національного одягу (український, російський, польський, шотландський) вибрати одяг, в який, на їх думку були одягнені їх бабусі та дідусі, а також той костюм, який би дитина одягла на святкування дня національної культури. Свій вибір діти мусіли аргументувати.

Серед респондентів експериментальної групи переважна більшість дітей (85%) обрали саме український національний костюм в якості одягу їхніх дідусів та бабусь. 10% зупинили свій вибір на російському костюмі, 5% запропонували інші варіанти.

Стосовно вибору одягу для себе, то тут проявилася та обставина, що під час реалізації експериментальної навчально-виховної методики серед дітей часто організовувалися костюмовані дійства, як відображали українські народні традиції. Відтак майже всі діти 95% зупинили свій вибір саме на українському національному костюмі. Переважна більшість дітей аргументували свій вибір своєю приналежністю до українського народу, окремі говорили, що цей одяг носили козаки і вони обирають його, бо хочуть бути схожими на останніх.

Серед дітей контрольної групи ставлення до українського національного одягу залишилося практично незмінним у порівнянні з даними констатувального експерименту.

Аналіз виконання третього завдання дітьми, а саме – з'ясувати, які народні ігри знають діти, дав нам такі результати.

Усі діти (100%) відповіли, що гратись дуже люблять. На запитання: «...козаки – це наші славетні предки, які захищали Україну від ворогів».

«У які ігри ви граєтесь зі своїми друзями у дитячому садку?», діти називали українські народні ігри, які вивчили протягом останнього року в ЗДО.

На запитання щодо ігор, в які вони граються в дворі чи дома, більшість дітей відповідали що у м'яча, класики, дочки-матері, а також і в українські народні ігри які вони вивчили в дитячому садку (75%). Яскравим свідченням ефективності навчально-виховного процесу в експериментальній групі стало те, що на запитання: Які українські народні ігри ти знаєш?, переважна більшість дітей (73%) змогла назвати ті, що вивчалися в ЗДО протягом року. При цьому діти зауважували, що ці ігри їм дуже подобаються і вони часто грають в них з друзями. 20% дітей згадали назви 2-3 народних ігор. І лише 7% дітей не змогли їх назвати, хоча й пригадували правила проведення окремих.

У контрольній групі, даючи відповідь на запитання: «Які українські народні ігри ти знаєш?», лише 15% дітей пригадали назви кількох народних ігор. 60% дітей зазначили, що грали в садку в ігри з піснями та хороводами, проте, вони не могли назвати їх. 25% дітей взагалі не могли дати відповіді на поставлене запитання.

Аналіз виконання дітьми четвертого завдання, а саме, з'ясування рівня знань дітей українських народних інструментів дав нам такі результати. 81% дітей експериментальної групи, які були в ролі керівника (диригента) оркестру українських народних інструментів, відбирали до свого оркестрового складу із тих інструментів, що зображені на картках, саме українські народні інструменти (бубон, сопілку, бандуру, цимбали, кобзу, ліру). 19% дітей допускались окремих помилок.

З визначенням українських народних інструментів на слух впоралися 76% дітей. 24% дітей допускали 1-2 помилки.

У контрольній групі з відбором українських народних інструментів з поміж запропонованих повністю справилися 45% дітей. Окремих помилок допустилися 30%. 25% тих, хто виконував завдання, не змогли впоратися з ним.

На слух українські народні інструменти змогли визначити лише 40% дітей. 54 % тих, хто брав участь у тестуванні змогли правильно визначити половину інструментів, що звучали. Не впоралися з завданням 5% дітей контрольної групи.

Аналіз виконання дітьми п'ятого завдання, а саме, з'ясування, які українські народні танці знають діти, дав нам змогу отримати такі результати: На запитання, які два українські народні танці ти будеш готувати на конкурс? 79% дітей відібрали саме українські народні танці. Найбільше діти обирали такі українські народні танці: «Коломийка», «Гречаники», «Гопак», «Плескач», «Метелиця». Рідше «Танець з бубнами», «Гей ви, друзі, всі до мене!», «Шум». 21% дітей помилялись, поруч із українськими народними називали сучасні естрадні танці. Не виявилось дітей які не назвали б жодного українського танцю.

У контрольній групі знання українських народних танців виявилось на нижчому рівні, ніж у дітей експериментальних груп. 45% дітей назвали українську народні танці (переважно це був «Гопачок», «Козачок»). 15% опитуваних дітей не змогли назвати жодного українського народного танцю.

Як і під час констатувального експерименту, визначаючи рівні, ми взяли середні показники знань дітей казок, елементів українського народного одягу, народних ігор, музичних інструментів і танців й вивели рівень ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з цими елементами української культури (таблиця 2.9).

**Рівні розвитку елементів національної самосвідомості у дітей
старшого дошкільного віку (контрольний етап)**

Рівні	Констатувальний експеримент	Контрольний експеримент	
		Контрольна група (у %)	Експериментальна група (у %)
Високий	19%	42%	82%
Середній	26%	35%	16%
Низький	54%	23%	2%
Початковий	1%	0%	0%

Наявність елементів національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку по завершенню формувального експерименту нами була досліджена за допомогою опитувального листа, який ми використовували і під час проведення констатувального експерименту.

Серед дітей експериментальної групи переважна більшість дітей (95%), відповідаючи на перше запитання, чітко назвали свою національність. При цьому в їхніх відповідях, що якісно відрізняло від результатів констатувального експерименту, містилося пояснення того, чому вони себе відносять до українців (про це говорили навіть етнічні росіяни). Так, 70% дітей аргументували це тим, що родилися і проживають в країні, яка називається Україна, що їх батьки також є українцями, що вони розмовляють українською мовою та співають українських пісень. Лише те, що живуть в Україні, відзначили 30% опитаних. Лише 5% дітей наполягали на тому, що попри своє проживання в Україні, є представниками інших націй.

У контрольній групі досить високий відсоток тих, хто вважає себе українцем (80%) поєднувався з тим, що більшість дітей, все ж, не могли чітко аргументувати це твердження. Так, Лише 45% дітей назвали два і більше факторів. 55% дітей наголошували лише на тому, що Україна це їх місце

проживання, чи вказували на те, що у них українці батьки. 15% опитаних не вважали себе українцями, а 5% - не змогли дати відповідь.

Переважає більшість дітей експериментальної групи (95%), відповідаючи на друге запитання, зазначили, що відчувають радість від того, що народилися і проживають в Україні. Разом з тим високим виявився відсоток тих, хто пов'язував це відчуття з тим, що українці є великою, гордою та волелюбною нацією, в українців дуже гарні і мелодійні пісні, запальні танці (60%). 35% опитаних звертали увагу на красоту української природи, 5% в першу чергу відзначали, що тут у них багато друзів. 5% опитаних дітей, все ж, говорили, що вони б відчували більшу радість, якби проживали в інших країнах.

У контрольних групах результати залишалися майже такими як під час проведення констатувального експерименту. 85% дітей відчувають радість від того, що народилися і проживають в Україні. У той же час, серед причин появи цього відчуття 30% на перше місце ставили природнокліматичні умови, 40% відзначали наявність великої кількості друзів і 25% говорили про батьків, про українську мову тощо. 10% опитаних дітей на дане запитання відповіли негативно. 5% дітей не змогли відповісти на дане запитання.

Аналіз відповідей на третє запитання показав, що в експериментальних групах значно зріс відсоток тих дітей, які говорили, що хотіли б жити лише в Україні (65%). Поїхати працювати за кордон хотіли б 30% (при цьому говорили, що неодмінно повернуться назад). Лише 5% дітей вказували, що обов'язково поїдуть з України, коли виростуть.

Серед респондентів контрольних груп не хочуть покидати Україну 45%. Відправитись на роботу за кордон хотіли б 35%, 20% дітей вважають, що їхня майбутня доля буде пов'язана з іншими країнами.

Пишаються своєю національною приналежністю 95% респондентів експериментальних груп. При цьому більшість з них (70%) змогли аргументувати свої почуття. Вони вказували на героїчне минуле українського

народу, говорили про найкращі у світі пісні, танці, дуже цікаві традиції та обряди. Окремі говорили, що в Україні дуже смачна їжа.

У контрольних групах при високому відсотку тих, хто відчуває гордість за те, що він є українцем 85%, більшість (55%) на перше місце ставили сучасні спортивні досягнення (згадували братів Кличків, Андрія Шевченка). Лише 30% опитаних звертали увагу на культуру та історію українського народу.

Зміни на краще продемонстрували відповіді дітей експериментальних груп стосовно мови спілкування. Значно зріс відсоток тих, хто вважає українську мову своєю рідною і говорить, що спілкується нею за будь-яких обставин (80%). При цьому частина дітей (36%) зазначала на тому, що навіть їх російськомовні батьки намагаються з ними розмовляти українською. Вважаємо це позитивним наслідком цілеспрямованої роботи з батьками та розуміння останніми того, що українська мова потрібна для їхньої дитини. 15% дітей говорили, що їм потрібна однаковою мірою і українська, і російська мова. Лише 5%, відзначаючи, що їм подобаються українські пісні, казки, говорили, що вважають рідною російську мову.

Аналіз відповідей дітей контрольних груп засвідчив практично незмінну ситуацію в порівнянні з констатувальним експериментом. Досить високий відсоток російськомовних дітей (33%), які зазначали, що поза ЗДО вони спілкуються переважно російською мовою. 60% опитаних вважали, що їм потрібна українська мова, яку вони вважають рідною.

Під час відповідей дітей на останнє запитання, яке стосувалося казкових героїв, на яких хотіли б бути схожими діти, в експериментальних групах значно зріс відсоток тих, хто серед своїх героїв, поряд з популярними персонажами іноземних мультфільмів та кінофільмів, називали героїв українських казок та легенд (66%). Серед них з'явився козак Мамай, Олекса Довбуш.

Серед респондентів контрольних груп дітей, які віддають перевагу українським казковим героям перед іноземними значно менше (6%).

Фактично, формування їх світогляду відбувалося не в ЗДО, а, переважно, вдома перед екранами телевізорів. У той же час батьки мало уваги приділяли ознайомленню їх з українськими казками та легендами.

Загалом, відповіді на запропоновані питання, засвідчили позитивні тенденції зростання рівня національної свідомості та закладення основи формування національної самосвідомості в дітей експериментальних груп, які протягом року займалися за експериментальною програмою. Дані контрольних груп засвідчили практично незмінну ситуацію у порівнянні з даними констатувального експерименту.

Таблиця 2.10

Рівні сформованості основ національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку (контрольний етап)

Рівні	Констатувальний експеримент	Контрольний експеримент			
		Контрольна група (у %)		Експериментальна група (у %)	
Високий	16%		37%		67%
Середній	39%		45%		28%
Низький	41%		15%		5%
Початковий	4%		4%		0%

Після аналізу даних усіх блоків експериментального дослідження ми вивели середні показники рівня розвитку в дітей старшого дошкільного віку національної свідомості як першооснови національної самосвідомості.

Перевірку результативності експериментальної авторської навчально-виховної методики було зроблено на основі порівняння даних констатувального експерименту та контрольної групи по завершенні формування експерименту. Аналіз між рівнями сформованості структурних компонентів показав такі результати: кількість дітей з високим рівнем сформованості всіх компонентів в експериментальній групі зросла з 18% до 80%.

У контрольній групі кількість дітей з високим рівнем сформованості

першооснов національної самосвідомості зросла тільки на 20% (з 18% до 38%).

Кількість дітей з середнім рівнем за цей період в експериментальній групі зменшилась з 27% до 13%. У контрольній групі – зросла з 27% до 34%.

Особливо переконливими показниками є дані низького рівня сформованості першооснов національної самосвідомості. Так в експериментальній їх число значно зменшилось (з 52% до 7%, а в контрольній групі – зменшились від 52% до 26%. Наочно ці дані представлені в таблиці 2.11.

Таблиця 2.11

Порівняльна характеристика рівнів сформованості основ національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку (контрольний етап)

Рівні	Контрольний експеримент	
	Контрольна група (%)	Експериментальна група (%)
Високий	38%	80%
Середній	34%	13%
Низький	26%	7%
Початковий	2%	0%

Наведені в таблиці дані засвідчують, що в рівнях сформованості досліджуваного феномену в дітей експериментальної групи відбулося більше позитивних змін, ніж в дітей контрольної групи, які займалися за традиційною методикою. У експериментальній групі в цілому підвищився рівень сформованості першооснов національної самосвідомості. Свідченням цього є значне зростання відсотку дітей з високим рівнем даного показника

та незначним показником (7%) – низького рівня сформованості інтересу до національних цінностей.

Тож ми переконалися в ефективності вибраної нами методики та проробленої роботи. Стояло питання чи українські народні пісні, таночки та ігри, які ми практикували в навчально-виховній роботі, настільки стануть близькими дітям й органічно ввійдуть в їх свідомість, що будуть використовуватися ними під час довільних ігор під час дозвілля. Ми розраховували, що український пісенно-музичний фольклор, який характеризується яскравою мелодійністю, простотою виконання та доступністю має стати часточкою життя дітей і знайти вияв у їх буденній діяльності.

Дані припущення справдилися під час спостереження за дітьми експериментальних груп в момент дозвілля, коли ініціатива організації тієї чи іншої діяльності в значній мірі належить самим дітям.

Висновки до другого розділу

Процес національного виховання є тривалим та поступовим. Він має розпочинатися у ранньому дитинстві, коли перші виховні впливи здійснюються в сім'ї на основі спілкування матері й дитини. Саме тоді з материнським молоком, під звучання українських колискових пісень, дитина підсвідомо знайомиться з українською культурою.

Результати констатувального етапу дослідження дозволили виявити коло проблем, пов'язаних з реалізацією концептуальних принципів національного та громадянського виховання дітей дошкільного віку, зокрема, з процесом формування першооснов національної самосвідомості у старших дошкільників і необхідністю методичного забезпечення цього процесу.

На основі узагальнення результатів констатувального експерименту в дослідженні визначено й охарактеризовано критерії сформованості

першооснов національної самосвідомості нами. У якості останніх нами було обрано характеристики ставлення дітей старшого дошкільного віку до українських національних цінностей (наявність інтересу, комплексу знань та уявлень, поваги), рівня усвідомлення свого зв'язку з ними, а також своєї приналежності до українського народу, гордості за це. Для цього були визначені наступні показники: зацікавленість дітей традиційною українською культурою, найелементарніші їх знання щодо української нації, її історичного минулого, культури українського народу, обізнаність з народними піснями, таночками, іграми, ставлення до них; ознайомлення дітей з традиційною українською символікою; на елементарному рівні усвідомлення себе представниками українського народу, наявність гордості за це, самоповаги до себе як українців.

Методологічним підґрунтям програми обрано визначення психолого-педагогічної науки про провідну роль виховання у формуванні особистості; діалектичну єдність інтелектуального й емоційного чинників свідомості; здатність до відображення реальності у різних видах діяльності. Експериментальною програмою передбачено три взаємообумовлені й взаємодоповнюючі етапи, на кожному з яких вирішувались певні педагогічні завдання: перший етап спрямований на формування уявлень і знань про самобутність матеріальних та духовних цінностей українців; другий етап мав за мету формування та закріплення у вихованців старшого дошкільного віку позитивних вражень і переживань, які з'явилися у них в процесі сприйняття й ознайомлення з різноманітними аспектами національної культури; третій етап сконцентрований на формуванні активної позиції в справі відтворення, збереження й примноження української національної культури, продовження національних традицій.

На кожному етапі проводилась теоретико-методична робота з педагогами й співпраця з родинами вихованців, яка відбувалась у різноманітних формах і носила консультативно-просвітницький характер. Зіставлення даних констатувального й контрольного етапів

експериментального дослідження дозволили дійти висновку про ефективність запропонованої технології формування першооснов національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку.

Результати контрольного експерименту надають підстави вважати, що теоретичне підґрунтя дослідження обрано вірно. Визначені завдання реалізовано вповні. Сукупність одержаних висновків засвідчує, що проблематика є на часі та потребує подальшого розвитку.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів проведеного експериментального дослідження проблеми формування першооснов національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку засобом ознайомлення з елементами народної математики була досягнута, робоча гіпотеза підтверджена і поставлені завдання вирішені, дає підстави зробити наступні висновки та окреслити перспективи подальшого вивчення даного питання.

У магістерській роботі наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми формування основ національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку засобом народної математики, що виявляється у педагогічному обґрунтуванні його змісту і структурних компонентів, встановленні критеріїв та рівнів сформованості, визначенні педагогічних умов його розвитку в процесі навчання й виховання в ЗДО.

Результати дослідження підтвердили ефективність запропонованої методики і дозволили зробити такі висновки.

Процес національного виховання є тривалим та поступовим. Він має розпочинатися у ранньому дитинстві, коли перші виховні впливи здійснюються в сім'ї на основі спілкування матері й дитини. Саме тоді з

материнським молоком, під звучання українських колискових пісень, дитина підсвідомо знайомиться з українською культурою.

1. Під основами національної самосвідомості розуміємо найелементарніші прояви в діяльності дітей старшого дошкільного віку, усвідомлення себе представниками українського народу, гордості за це, самоповаги до себе як українців, їх ставлення до національних цінностей, зокрема української мови, культури, національної символіки, усвідомлення ними їх значимості.

2. Рівень розвитку першооснов національної самосвідомості визначається обсягом знань дітей, що стосуються національної культури (традицій, обрядів, фольклору, метрології), історичного минулого народу, символіки, мови тощо.

3. Народна математика це - сукупність народних математичних знань та навичок, в основі якої лежать потреби практичної діяльності (необхідність виконання різних арифметичних дій при проведенні землемірних робіт, зведенні житла та інших споруд тощо).

4. На основі узагальнення результатів констатувального експерименту в дослідженні визначено й охарактеризовано критерії сформованості першооснов національної самосвідомості нами. У якості останніх нами було обрано характеристики ставлення дітей старшого дошкільного віку до українських національних цінностей (наявність інтересу, комплексу знань та уявлень, поваги), рівня усвідомлення свого зв'язку з ними, а також своєї приналежності до українського народу, гордості за це. Для цього були визначені наступні показники: зацікавленість дітей традиційною українською культурою, найелементарніші їх знання щодо української нації, її історичного минулого, культури українського народу, обізнаність з народними піснями, таночками, іграми, ставлення до них; ознайомлення дітей з традиційною українською символікою; на елементарному рівні

усвідомлення себе представниками українського народу, наявність гордості за це, самоповаги до себе як українців.

5. Результати констатувального експерименту засвідчили, 4 рівні сформованості основ національної самосвідомості у дошкільників. Переважна більшість вихованців дошкільних навчальних закладів, на яких поширився експеримент, (61%) виявили низький рівень сформованості основ національної самосвідомості.

6. Система педагогічної роботи передбачала три взаємообумовлені й взаємодоповнюючі етапи, на кожному з яких вирішувались певні педагогічні завдання: перший етап спрямований на формування уявлень і знань про самобутність матеріальних та духовних цінностей українців; другий етап мав за мету формування та закріплення у вихованців старшого дошкільного віку позитивних вражень і переживань, які з'явилися у них в процесі сприйняття й ознайомлення з різноманітними аспектами національної культури; третій етап сконцентрований на формуванні активної позиції в справі відтворення, збереження й примноження української національної культури, продовження національних традицій.

7. Результати контрольного експерименту надають підстави вважати, що теоретичне підґрунтя дослідження обрано вірно. Визначені завдання реалізовано вповні. Сукупність одержаних висновків засвідчує, що проблематика є на часі та потребує подальшого розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Артемова Л. В. Театр і гра. Вдома, у дитячому садку, в школі. / Л. В. Артемова. – К. : Томіріс, 2002. – 291 с.
2. Артемова Л. В. Актуальні проблеми українського національного дошкілля / Л. В. Артемова, А. М. Богуш, Н. В. Лисенко, М. Г. Стельмахович. – Івано-Франківськ, 1995. – 157 с.
3. Базовий компонент дошкільної освіти / Науковий керівник: А. М. Богуш. – К. : Просвіта, 2012. – 26 с.
4. Бебешко Л. М. До питання про детермінацію поняття „національна самосвідомість” // Проблеми освіти: Наук.-метод. зб. / Л. М. Бебешко. – К. :Наук. метод. центр вищої освіти, 2003. – Вип. 32. – С. 22 – 29.
5. Белова Ю. Ю. Формування національних цінностей у студентів – майбутніх учителів трудового навчання в процесі художньо-трудової діяльності. – Автореф. дис.... канд. пед. Наук / Ю. Ю. Белова. – К.: 2004. – 20 с.
6. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2-х кн. Кн.1.: Особистісно орієнтований підхід: теоретико – технологічні засади: Навч.-метод. видання / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
7. Бех І. Законопростір сучасного виховного процесу / І. Бех // Дошкільне виховання. – 2004. – № 2. – С. 3–4.
8. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: науково–методичний пос–к / І. Д. Бех. –К.: ІЗМН, 1998.– 204 с.
9. Беленька Г. В. Здоров'я дитини – від родини / Г. В. Беленка, О. Л. Богініч, М. А. Машовець.– К.: СПД Богданова А.М., 2006.– 220 с.
10. Богуш А. М. Українське народознавство в дошкільному закладі: Навч. посіб. – 2–ге вид., переробл. і допов / А. М. Богуш, Н. В. Лисенко. – К.: Вища школа, 2002. – 407 с.
11. Богуш А. М. Українське народознавство в дошкільному закладі: Практикум: Навч. посіб / А. М. Богуш, Н. В. Лисенко. – К.: Вища школа, 2003. – 206 с.

12. Борисов В. Теоретико–методологічні основи формування національної самосвідомості / В. Борисов. –Краматорськ, 2003. – 519 с.
13. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості / М. Й. Боришевський . –К. : Педагогіка, 2000. – 63 с.
14. Бреслав Г. М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: Норма и отклонения / Г. М. Бреслав. – М.: Педагогика, 1990. – 144 с.
15. Будна Н. О. Сипле зимонька снігами: Збірник сценаріїв для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку / Н. О. Будна, В. І. Паронова, Н.М.Шевченко. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005.– 104 с.
16. Ващенко Г. Вибрані педагогічні твори / Г. Ващенко – Дрогобич, 1997. –212 с.
17. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Т.1. – 3–е вид / Г. Ващенко. – Полтава: Ред. газ. „Полтавський вісник”, 1994. –191 с.
18. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте: Психологический очерк. – 3–е изд / Л. С. Выготский. – М.: Просвещение, 1991. – 94 с.
19. Выготский Л. С. Психология искусства / Ред. М. Ярошевского / Л. С. Выготский.– М.: Педагогика, 1987. – 344 с.
20. Вишневський О. Українське національне виховання / О. Вишневський. – Тернопіль, 1996. – 123с.
21. Вишневський О. Ще раз про народження громадянина: Національне і громадянське у сучасному українському вихованні // Освіта / О. Вишневський. – 2002. – 123 с.
22. Волков Г. Н. Этнопедагогика: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. – 2–е изд., испр. и доп / Г. Н. Волков. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. –176 с.

23. Газіна І. Квітання печі. Фольклорне театралізоване дійство для дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку // Дошкільне виховання / І. Газіна. – 2004. – №8. – с. 18–19.
24. Газіна І. О. Формування в дошкільників першооснов національної самосвідомості (психолого–педагогічні особливості) // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – №1 / І. О. Газіна. – Бердянськ: БДПУ, 2005. – с.56–61.
25. Газін В. П. Новітня історія країн Європи та Америки. (1945–2002 роки): Навч. посібник / В. П. Газін, С. А. Копилов.–К.: Либідь, 2004. –624 с.
26. Гамезо В. М. Возрастная и педагогическая психология / В. М. Гамезо, Е. Л. Петрова, Л. М. Орлова. –М. : 2003. – 512 с.
27. Гнатенко П. И. Национальная психология / П. И. Гнатенко. – Днепропетровск: ДГУ, 2000. – 213 с.
28. Гнатенко П. Український національний характер / П. Гнатенко. – К.:ДОК, 1997.– 114с.
29. Головин С. Ю. Словарь психолога–практика \ С. Ю. Головин. – Минск, Москва: Харвест–АСТ, 2001. – 976 с.
30. Грабовський П. А. Дещо про творчість поетичну // Зібрання творів. У 3–х т / П. А. Грабовський. – К.: АН УРСР, 1960. – Т. 3.
31. Гронський В. Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави // Рідна школа / В. Гронський. –2001. – №9. – С. 9–13.
32. Губерній Л., ідеологія. Особистість / Л. Губерній, В. Андрущенко, М. Михальченко. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.
33. Данн О. Нации и национализм в Германии 1770 – 1990 / О. Данн. –СПб.: Наука, 2003. – 469 с.
34. Декарт Р. Избранные произведения / Р. Декарт. – М.: Госполитиздат, 1950. – 712 с.
35. Дзюба І. М. Починаймо з поваги до себе / І. М. Дзюба. – К.: Просвіта, 2002.– 59 с.

36. Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього / І. Дзюба. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – 35 с.
37. Жуков С. М. Народна педагогіка як основа наукової педагогіки // Наука і сучасність. Збірник наукових праць / С. М. Жуков. – К., 2003. – с. 52–60.
38. Жулинський М. Духовна спрага по втраченій Батьківщині / М. Жулинський. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – 67 с.
39. Жуков С. М. Народна педагогіка як основа наукової педагогіки // Наука і сучасність. Збірник наукових праць / С. М. Жуков. – К., 2003. – С. 52–60.
40. Жулинський М. Духовна спрага по втраченій Батьківщині / М. Жулинський. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – 67 с.
41. Журецький Я. Прилучення учнів до національної культури / Я. Журецький, В. Болгаріна. – К., Наш дім, 1997. – 135 с.
42. Ігнатенко П. Р. Виховання громадянина: Психолого–педагогічний і народознавчий аспекти: Навчально–методичний посібник / П. Р. Ігнатенко, В. Л. Поплужний, В. Л. Косарев, Л. В. Крицька. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. – 252 с.
43. Кант І. Критика практического разума. Сочинения в 6–ти т / И. Кант. – М. : 1965. – Т. 4, ч. I.– с. 311–501.
44. Карпенко В. Антиукраїнські тенденції в Українській державі / В. Карпенко. – К., 2001. – 105 с.
45. Кіт Г. Підготовка педагогів до використання елементів народної математики в роботі з дітьми старшого дошкільного віку/ Педагогічний дискурс, випуск 13, 2012 С. 142
46. Кон И. С. Этнопсихология // Этнография и смежные дисциплины // Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы / И. С. Кон. – М.: 1998.–234 с.

47. Кон І. С. Психологія самосознання // Психологія самосознання. Хрестоматія / І. С. Кон. – Самара: Изд. дом «БАХРАХ–М», 2003. – с. 97–122.
48. Кононенко В. І. Українська мова як національний феномен // Філософія освіти XXI століття: проблеми і перспективи: методол. семінар, 22 листоп. 2000 р. Зб. наук. праць. Вип. 3 / За заг. ред. В. Андрущенка / В. І. Кононенко. – К.: Знання, 2000. – с. 28–31.
49. Кононенко В. Національна педагогіка в реформуванні освіти // Освіта і управління / В. Кононенко. – К.: Просвіта, 1997. – №3. – С. 25–30.
50. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника. Автореф. дис... д-ра психол. наук / О. Л. Кононко. – К.: Просвіта, 2001. – 37 с.
51. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід) / О. Л. Кононко. – К.: Стилос, 2000. – 336 с.
52. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Дошкільне виховання.– 2003. – № 2. – С.5
53. Коркішко О. Становлення патріотичного виховання в ХІХ – ХХ ст. (історичний аспект) // Рідна школа / О.Коркішко. –2004. – №2. – С. 60–62.
54. Костенко Л. Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала / Л. Костенко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 1999. – 67 с.
55. Кочубей Т. Дитинство: найбільша соціальна цінність // Рідна школа / Т. Кочубей. – 2004. –№5. –С. 13–18.
56. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз) / І. О.Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. –392 с.
57. Кричківська Т. Д. Психологія дошкільного віку. Навч.–метод. Посібник / Т. Д. Кричківська. – Ніжин: Редакційно–видавничий відділ НДПУ, 2001. –61 с.

58. Кузь В. Г. Основи національного виховання / В. Г. Кузь. – Умань, 1993. – 110 с.
59. Кучинська І. О. Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині Івана Огієнка / І. О. Кучинська. – Кам'янець–Подільський: «Абетка–НОВА», 2002. – 104 с.
60. Литвин В. Українська культура й освіта // Управління освітою / В. Литвин. – 2002. – №1. – С. 4–5.
61. Лурье С. В. Психологическая антропология / С. В. Лурье. – М. : Просвещение, 2003. – 624 с.
62. Луценко І. Які самі, такі й сини. Виховні традиції українського родинного спілкування // Дошкільне виховання / І. Луценко. – 2004. – №8. – с. 10–12.
63. Люблінська Г. О. Дитяча психологія / Г. О. Люблінська. – К.: «Вища школа», 1974. – 347 с.
64. Матвієнко П. Живодайні джерела патріотизму/ П. Матвієнко // Дошкільне виховання. – 2001. – №8. – С. 8–9.
65. Матюша І. К. Особистість і колектив як цілісна гармонійна система / І. К. Матюша. – К.: Слово, 1997. – 183 с.
66. Машовець М. Не позбавляй найціннішого! Колискова в житті дитини / М. Машонець, І. Газіна // Дошкільне виховання. – 2005.– №3. – с. 18–19.
67. Міщенко Н. Який же проросте патріотизм? /Н. Міщенко // Рідна школа. –2004. – №1. – С. 1–8.
68. Місевра І. В. Внесок Просвіти у формування національної еліти // Інтелігенція і влада. Громадсько–політичний науковий збірник. – Вип. 1 / І. В. Місевра. – Одеса: Астропринт, 2003. – С. 123–125.
69. Міщенко М. Національний менталітет та проблеми суспільного розвитку // Розбудова держави / М. Міщенко. – 2000. – №1–6. – С. 47–50.
70. Мухина В. С. Детская психология: Учеб. для студентов пед. ин-тов / В. С. Мухина. –М.: Просвещение, 1985. –272 с.

71. Мухина В. С. Психология дошкольника. Учебн. пособие для студентов пед. институтов и учащихся пед. Училищ / В. С. Мухина. – М.: Просвещение, 1975. – 239 с.
72. Налчаджян А. А. Я–концепция // Психология самосознания. Хрестоматия / А. А. Налчаджян. – Самара: Изд. дом «БАХРАХ–М», 2003. – С. 270–332.
73. Нельга О. Самосвідомість особистості та її етнічний зміст // Філософська і соціологічна думка / О. Нельга. – 1993. – № 7–8. – с. 111–129.
74. Ніколаєва Т. Історія українського костюма / Т. Ніколаєва. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.
75. Ніколенко Л. Ідея національної освіти в педагогічній спадщині Якова Чепіги // Освіти і управління / Л. Ніколенко. – 1997. – №3. – С.167–171.
76. Нісімчук Л. С. та ін. Сучасні педагогічні технології / Л. С. Нісімчук. – К. : Либідь, 2000. – 368 с.
77. Орел Л. Рід, родина // Українська родина: Родинний і громадський побут / Упорядник Лідія Орел / Л. Орел, К. Міщенко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – С. 9 – 11.
78. Павелків Р. В. Дитяча психологія: Навч. посіб / Р. В. Павелків, О. П. Цигакало. – К.: Академвидав, 2008. – 432 с.
79. Павлюк Т. О. Теорія та методика формування елементарних математичних уявлень: [навч.-метод. посіб.] / Т. О. Павлюк. – Рівне: О. Зень, 2016. – 120 с.
80. Піц І. Реалізація національного виховання в о навчально–виховному процесі початкової школи // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Вип. 179 / І. Піц. – Чернівці, 2003. – с. 96–101.
81. Погрібний А. Ще раз про національне виховання / А. Погрібний. – К. : Слово, 2000. – 34с.

82. Подьяков Н. Н. Развитие допонятийных форм мышления в дошкольном детстве. – Автореф. дис... канд. психологических наук / Н. Н. Подьяков. – М. : 1974. – 22 с.
83. Поніманська Т. І. Основи дошкільної педагогіки. Навчальний посібник / Т. І. Поніманська. – К.: Абрис, 1998. – 446 с.
84. Поніманська Т. Дитина і соціум / Т. Поніманська // Дошкільне виховання. – 2004. – №8. – С. 4–6.
85. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Т. І. Поніманська. – К.: «Академвидав», 2004. – 456 с.
86. Пономарів О. Деяко про національну свідомість // Слово і час / О. Пономарів. – 1993. – №5. – С. 81–82.
87. Редіна В. Патріотів треба виховувати / В. Редіна // Рідна школа. – 1999. – №2. – С. 61–63.
88. Решетняк В. Патріотичне виховання – складова формування національної самосвідомості // Соціалізація особистості. – Вип. 4 / В. Решетняк. – К., 1999. – С. 42–48.
89. Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання / Ю. Руденко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 328 с.
90. Руденко Ю. Сучасне козацько–лицарське виховання дітей і юнацтва України. Програми для педагогічних вузів, факультетів. // Освіта / Ю. Руденко. – 1997– № 65/66 – С. 41–48.
91. Рудницька О. П. Українське мистецтво у полікультурному просторі: Навчальний посібник / О. П. Рудницька. – К.: «ЕксОб», 2000. – 208 с.
92. Русова С. Вибрані твори / С. Русова. – К.: Освіта, 1996. – 365 с.
93. Русова С. Вибрані педагогічні твори / С. Русова. – К.: Освіта, 1996. – 303 с.
94. Сапіга В. К. Українські народні свята та звичаї / В. К. Сапіга– К.: Знання, 1993. – 112 с

95. Смолій В. А. Історія України: Давні часи та середньовіччя: Проб. підруч. для 7 кл / В. А. Смолій, В. А. Степанков. – К.: Освіта, 2000. – 270 с.
96. Солдатова Г. У. Этническая идентичность // Психология самосознания. Хрестоматия / Г. У. Солдатова. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ–М», 2003.– С. 656–667.
97. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. / М. Г. Стельмахович. – К.: 1985. – 312 с.
98. Стефанюк С. К. Практичне народознавство (Національне виховання): Навчальний посібник / С. К. Стефанюк. – Харків: ББН, 2002. – 262 с.
99. Столин В. В. Уровни и единицы самосознания // Психология самосознания. Хрестоматия / В. В. Столин. – Самара: Изд. дом «БАХРАХ–М», 2003– С. 123–155.
100. Сухомлинський О. В. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Дошкільне виховання / О. В. Сухомлинська. – 2003. – №2. – С. 3–8.
101. Сухомлинський В. О. Людина – найвища цінність / Вибрані твори в 5–ти т. / Т. 5, Статті / В. О. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1977. – С. 446–472
102. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / Вибрані твори в 5–ти т. / Т. 3 / В. О. Сухомлинський. –К.: Радянська школа, 1977. – С.7 – 283
103. Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку / Є. І. Сявавко. –К.: Наукова думка, 1974. – 151 с.
104. Турівний В. П. Сучасне українське державотворення: національно–політична суть, етнопедагогічний аспект / В. П. Турівний. – Кам'янець–Подільський: Абетка, 2002. – 208 с.
105. Ушинський К. Д. Про народність у громадянському вихованні // Вибрані педагогічні твори: У 2–х т / К. Д. Ушинський. – К.: Радянська школа, 1982. – Т.1. – С. 47 – 122.

106. Філіпчук Г. Українознавчі цінності в змісті національної освіти // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Вип. 178 / Г. Філіпчук. – Чернівці, 2003. – С. 163–179.
107. Філіпчук Г. Українська етнокультурна в змісті національної загальної педагогічної освіти / Г. Філіпчук. – Чернівці: «Прут», 1996. – 322 с.
108. Фіцула М. М. Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М. М. Фіцула. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 528 с.
109. Фоломєєва Н. А. Педагогічні технології естетичного виховання дітей віком 5–10 років засобами музичного мистецтва: Автореф. дис.. канд. пед. наук / Н. А. Фоломєєва. – К., 2001. – 22 с
110. Хотинец В. Ю. Этническое самосознание / В. Ю. Хотинец. – СПб.: Алетейя, 2000. – 240 с.
111. Храмова В. Передмова. Загублена українська людина / В. Храмова. – К.: МП «Фенікс», 1992. – С. 3–14.
112. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. – М.: Наука, 1977.
113. Шустікова О. Як у народі лічили / О. Шустікова, В. Діхтяренко // Дошкільне виховання. – 2012. – № 8. – С. 30–31.
114. Шавровська В. Ми відповідаємо за майбутнє // Дошкільне виховання / В. Шавровська. – 2003. – №4. – С. 3–4.
115. Широкова Г. А. Справочник дошкольного психолога / Г. А. Широкова. – Ростов на Дону: Феникс, 2003. – 384 с.
116. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
117. Эрн В. Ф. От Канта к Круппу // Сочинения / В. Ф. Эрн. – М.: Изд. «Правда», 1991. – С. 308–318.
118. Якубенко В. Від народознавства – до свідомого патріотизму / В. Якубенко // Дошкільне виховання. – 2002. – №8. – С. 12–13.